

Izvorni znanstveni rad
UDK 904:726(497.584Dubrovnik)“653“
72.033.4(497.584Dubrovnik)
DOI: 10.21857/y54jofp0lm
Primljeno: 6.2.2018.
Prihvaćeno: 14.2.2018.

CRKVA SV. STJEPANA U DUBROVNIKU - VIŠEFAZNO GROBLJE I INVENTAR NALAZA

**NIKOLINA TOPIĆ, IVANA RADIĆ,
PETRA RAJIĆ ŠIKANJIĆ I MATO ILKIĆ**

SAŽETAK: U članku su predstavljene rezultati istraživanja groblja i crkve Sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku, provedenog 2011. i 2012. godine, koje je obuhvatilo cijelo područje unutar crkve te segment groblja koje ju je okruživalo. Istraživanjem je raščlanjeno nekoliko razvojnih faza crkve od kojih su predromanička i romanička najvažnije. Utvrđeno je da je svaka od njih imala svoje pridruženo groblje. Crkva je također bila u upotrebi u gotičkom, renesansnom i baroknom periodu. Ukupno su definirane 34 grobne cjeline različitog tipa, a unutar cjelina i uz njih nađeni su raznovrsni nalazi. Cjelokupni inventar nalaza datira od antike do novog vijeka. Crkva je napuštena nakon što se urušila u Velikom potresu 1667. godine, no ruševine crkve i poslije su bile korištene za različite svrhe. Radiokarbonsko datiranje kosturnih ostataka dalo je rezultate od početka 9. do kraja 13. stoljeća, a grobni prilozi i nalazi svjedoče i o novovjekovnom periodu. Grobovi su različitih tipova, a nekoliko grobova sadržavalo je nalaze koji su omogućili njihovu užu determinaciju. Antropološkom analizom obuhvaćen je dio pronađenih osteoloških ostataka iz relativno očuvanih grobnih cjelina, čime su utvrđeni ostaci 83 osobe, od čega 41 odrasle i 42 djece. Pregledom kosturnih ostataka evidentirane su i patološke promjene nastale za vrijeme njihova života.

Nikolina Topić, suradnica u Museum of London Archaeology. Adresa: Mortimer Wheeler House, 46 Eagle Wharf Road, London N1 7ED. E-mail: nikolinatopic@gmail.com

Ivana Radić, dipl. arheolog. Adresa: Kneza Branimira 25, 20000 Dubrovnik. E-mail: ivanaradic13@gmail.com

Petra Rajić Šikanjić, viša znanstvena suradnica u Institutu za antropologiju. Adresa: Ljudevita Gaja 32, 10000 Zagreb. E-mail: petra@inantro.hr

Mato Ilkić, docent na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Adresa: Obala kralja Petra Krešimira IV br. 2. E-mail: milkic@unizd.hr

Gljučne riječi: antropološka analiza, crkva Sv. Stjepana, Dubrovnik, inventar nalaza, predromanika, romanika, radiokarbonsko datiranje, srednjovjekovno i ranonovovjekovno groblje

Keywords: anthropological analysis, church of St Stephen, Dubrovnik, inventory of finds, pre-Romanesque period, Romanesque period, radiocarbon dating, medieval and early modern cemetery

Uvod

Crkva Sv. Stjepana (sl. 1-4) najstarija je sakralna građevina u Dubrovniku spomenuta u sačuvanim pisanim izvorima. Spominje je car Konstantin VII. Porfirogenet 949. u djelu *De administrando imperio*, gdje navodi da je smještena u sredini grada i da se u njoj čuvaju relikvije Sv. Pankracija.¹ Dubrovnik je krajem 13. i početkom 14. stoljeća bio podijeljen na šest seksterija koji su se postupno razvijali. U Porfirogenetovo vrijeme već postoje tri, od kojih je jedan Pustijerna gdje je smještena crkva Sv. Stjepana,² a izgrađena je vjerojatno prije negoli je formiran taj seksterij. Kasnije se crkva Sv. Stjepana spominje u *Analima* Nikše Ranjine u 16. stoljeću, gdje se navode i odlomci Milecijevih stihova. U njima se spominje utvrda na hvalu Stjepana Prvomučenika te u njoj crkva s moćima svetaca.³ Interpretacija arheoloških istraživanja svjedoči da je crkva sagrađena i prije spomena u izvorima, najkasnije krajem 8. st. Najstariji pronađeni grob pripadao je predromaničkoj crkvi, a datiran je u razdoblje 806-882 cal AD,⁴ što potvrđuje postojanje ranog groblja vezanog uz tu crkvu. U romaničkoj fazi

¹ Konstantin VII Porfirogenet, *O upravljanju carstvom / De administrando imperio*. Prijevod na hrvatski i komentar Nikola pl. Tomašić. Zagreb: Dom i svijet, 2003: 71 (DAI, 29/235-236); Ivana Radić, *Crkve u gradovima bizantske Dalmacije opisane u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta*, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, 2009: 41.

² Željko Peković, *Dubrovnik - nastanak i razvoj grada*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998: 41-83.

³ Nicolai de Ragnina, *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 14]. Zagreb: JAZU, 1883: 173-174, 211; Ferdo Šišić, »O hrvatskoj kraljici Margareti.« *Revija Dubrovnik* 1/8 (1929): 251-268 (posebno 251); Krešimir Regan i Branko Nadilo, »Crkveno graditeljstvo: Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja (II).« *Građevinar* 58 (2006): 231-242 (posebno 237); I. Radić, *Crkve u gradovima bizantske Dalmacije opisane u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta*: 42.

⁴ Ines Krajcar Bronić, Nikolina Topić, Ivana Radić, Željko Peković i Andreja Sironić, »Radio-carbon dating of St. Stephen's in Pustijerna church in Dubrovnik, Croatia.«, u: *The Unknown Face of the Artwork*, ur. Roxana Radvan, Sevim Akzuy i Monica Simileanu. Istanbul: Istanbul Kultur University, 2012: 27-34.

(11-13. stoljeće) crkva je bila longitudinalno proširena na istok i zapad, a širina joj je ostala ista. Pri proširenju došlo je do poništavanja dijela predromaničkog groblja, a oko proširene crkve formirano je romaničko groblje. U gotičkom,⁵ renesansnom i baroknom periodu bilo je manjih intervencija, uglavnom promjena u popločenju i krpanja zidova, te je nastavljeno ukopavanje.⁶ Premda je crkva napuštena nakon što je stradala u Velikom potresu 1667. godine, spominje se još i 1740. prilikom nekog obreda.⁷ Zatim je bila u upotrebi kao lapidarij za arheološke spomenike iz Dubrovnika i okolice.⁸ Frano Radić opisuje stanje crkve Sv. Stjepana krajem 19. st. i spominje pleterne ostatke na lokalitetu, a donosi i plan crkve s kapelom iz 15. st. koja je smještena uz njezinu sjevernu stranu.⁹ Prvo arheološko istraživanje provedeno je 1927. godine a obuhvatilo je dio područja unutar crkve.¹⁰ O crkvi krajem osamdesetih piše Igor Fisković,¹¹ no istraživanja su nastavljena tek 1998. godine¹² kada su učinjene i manje intervencije

⁵ Arhivski podaci svjedoče o važnosti crkve u 15. stoljeću (1432), jer je tada njezin strop bio oslikan azurno plavom bojom (*de azuro composito de endego et biacha et aliorum colorum...*), što je bilo djelo slikara Ivana Ugrinovića. Vidi: Bogumil Hrabak, »Dubrovački ili bosanski azur.« *Glasić Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija 9 (1954): 33-42, posebno 37.

⁶ Nikolina Topić, Ivana Radić i Željko Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*. Dubrovnik: Omega engineering d.o.o, 2012 (interna publikacija); Nikolina Topić, Ivana Radić i Željko Peković, »Arheološko istraživanje crkve sv. Stjepana u Pustijerni u povijesnoj jezgri Dubrovnika.« *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012): 840-845; Nikolina Topić i Željko Peković, »Architectural transformations of church of St. Stephen in Dubrovnik.« Poster prezentacija na međunarodnom kongresu *Transformations of Adriatic Europe 2nd - 9th c. Transformacije na jadranskim prostorima u europskom kontekstu od 2. do 9. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 11-13. veljače 2016.

⁷ Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*. Zagreb: Matica hrvatska, 1929: 40-41.

⁸ Željko Peković, *Crkva sv. Stjepana - Konzervatorski elaborat*. Dubrovnik: Omega engineering d.o.o, 2010: 14.

⁹ Frano Radić, »Razvaline crkve sv. Stjepana u Dubrovniku.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/1 (1897): 14-27.

¹⁰ N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*: 38-43; Niko Gjivanović, »O otkopanim razvalinama crkve sv. Stjepana.« *Revija Dubrovnik* 1/8 (1929): 278-281; Ljubo Karaman, »Iskopine u sv. Stjepanu u Dubrovniku.« *Revija Dubrovnik* 1/8 (1929): 269-273; F. Šišić, »O hrvatskoj kraljici Margareti.«: 257, 265.

¹¹ Igor Fisković, »Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju.« *Hrvatsko arheološko društvo* 12 (1988): 189-208 (posebno 202, sl. 7).

¹² K. Regan i B. Nadilo, »Crkveno graditeljstvo: Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja (II).«: 237-239; Romana Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura / Early Mediaeval sculpture*. Split: Dubrovački muzeji - Arheološki muzej u Zagrebu, 2006 (pretisak iz 2003): 15; I. Radić, *Crkve u gradovima bizantske Dalmacije opisane u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta*: 55; Ž. Peković, *Crkva Sv. Stjepana - Konzervatorski elaborat*: 15-19; Željko Peković, »Crkva sv. Stjepana u Pustijerni.«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, ur. Miljenko Jurković i Ante Milošević. Zagreb-Motovun-Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012: 341-375 (posebno 357-358, sl. 13, 14, 16).

prilikom uređenja lokaliteta.¹³ Kasnije su stanari sami bez stručnog nadzora izvršili “krpanje” južnog zida da bi svoje kuće zaštitili od vlage. Proteklim je kampanjama istraživanje istočnog dijela crkve zaustavljano na predromaničkom sloju radi definiranja razvojnih faza crkve, dok je zapadni dio ostao relativno netaknut.

Posljednje istraživanje provedeno 2011/2012.¹⁴ obuhvatilo je cijelo područje crkve (sl. 2, 5)¹⁵ (sonde 1, 3) do kamena živca. Upotpunjene su ranije spoznaje o tlocrtnom izgledu crkve, pri čemu je izvršena podjela na pet osnovnih faza razvoja toga prostora (tlocrti 1-5), te su doneseni stratigrafski presjeci (presjeci 1-3). Prvi je put zbog utvrđivanja stanja temelja istraženo područje izvan gabarita crkve, na području renesansne kapele i jedinog sačuvanog segmenta groblja sa sjeverne strane crkve (sonda 2) (sl. 6). Pronađen je dio višefaznog groblja koje je korišteno sve do kasnog srednjeg vijeka / ranog novog vijeka, a koje se nekada pružalo oko čitave crkve. U renesansnom periodu groblje je bilo oronulo, a Junije Gradi premješta kosti u kosturnicu unutar crkve.¹⁶ Područje uz zapadnu stranu crkve i sjeverozapadni ugao uništeni su prije nekoliko desetljeća pri spuštanju nivoa i popločavanju ulice (sl. 3-4). Površine uz istočnu i južnu stranu crkve su nedostupne, jer su na njima izgrađeni stambeni objekti. Zidane grobnice unutar crkve bile su u upotrebi do potresa 1667. godine (T. I-X).¹⁷ Razvojne faze groblja pokazale su se ključnima za analiziranje i datiranje razvojnih faza arhitekture.

Metode

Nakon provedenog arheološkog istraživanja crkve i višefaznog groblja, izdvojeni su uzorci za radiokarbonsku analizu da bi se odredio apsolutni

¹³ Ž. Peković, *Crkva Sv. Stjepana - Konzervatorski elaborat*: 15-16.

¹⁴ Voditeljica arheološkog istraživanja bila je Nikolina Topić, suvoditeljica Ivana Radić, a u istraživanju je sudjelovao i arheolog Đivo Sjekavica. Voditelj projekta bio je Željko Peković. U arheološkim radovima sudjelovali su radnici iz tvrtke Građevinar-Quélin d.d. iz Dubrovnika. Istraživanje je provela tvrtka Omega engineering d.o.o. iz Dubrovnika. Konzervatorski nadzor proveo je Konzervatorski odjel u Dubrovniku. Investitor arheološkog istraživanja bilo je Društvo prijatelja dubrovačke starine, koje je financiralo i antropološku analizu, radiokarbonsko datiranje, restauraciju nalaza i obnovu crkve. Nalazi su trenutno pohranjeni u tvrtki Omega engineering d.o.o (Masarykov put 3a, 20000 Dubrovnik), a postupak primopredaje na trajnu pohranu Dubrovačkim muzejima - Arheološkom muzeju u tijeku je od lipnja 2017. godine.

¹⁵ Autori svih fotografija u članku su Bruno Doljanin, Ivana Radić, Marko Rogošić i Nikolina Topić.

¹⁶ N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*: 42-43.

¹⁷ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

kronološki slijed. Odabrano je pet uzoraka kostiju i dva uzorka izgorenog drva s različitim pozicija, slojeva i visina. Najraniji dokumentirani grob radiokarbonski je datiran u period 806-882. cal AD, a najrecentniji analizirani uzorak iz groba u period 1260-1286. cal AD. Arheološki je potvrđen kontinuitet ukopavanja i u novom vijeku (preko stratigrafskog konteksta i inventara grobova ili nalaza u slojevima).¹⁸ Uzorci izgorenog drva datiraju se u period 963-1219. cal AD (sl. 7) (sonda 1, sloj gara na stijeni po središnjem dijelu terena) i 1296-1407. cal AD (sonda 1, završetak kulturnog sloja na sjevernoj strani crkve). Srednja vrijednost datacije uzorka 1 (1351. godine)¹⁹ približno odgovara obnovi crkve nakon potresa 1348. koja se spominje u dubrovačkom Arhivu.²⁰ Osim radiokarbonskog datiranja bilo je izuzetno važno izvršiti antropološku analizu, čime smo dobili podatke o demografskoj strukturi pokopanog stanovništva, prehrambenim i životnim navikama, bolestima i traumama. Među osteološkim ostacima poslanima na analizu ustanovljeni su ostaci 83 osobe, među njima 41 odrasle (s podjednakim brojem muškaraca i žena) i 42 djece (tablice 1-2).²¹

Budući da su već ranije provedena arheološka istraživanja (1927, 1998), ovo je istraživanje započeto kao revizijsko. Svrha planiranog revizijskog istraživanja bila je obnova i prezentacija građevine. O lokalitetu ne postoji sačuvana ranija arheološka dokumentacija, odnosno nama nikada nije bila dostupna. Kada je započeto arheološko istraživanje 2011, utvrđeno je da zapadni dio crkve najvećim dijelom nije istražen. Također, pri istraživanju područja uz sjevernu stranu crkve - što je trebalo izvršiti radi pripreme projekta konzervacije i sanacije temelja zidova i apside - ustanovljeno je postojanje višefaznog groblja. Tada je odlučeno da se lokalitet ozbiljnije istraži. No, zbog raspoloživih sredstava i okolnosti umjesto sistematskog istraživanja provedeno je zaštitno, prema konzervatorskim smjernicama. Nažalost, opseg radiokarbonske i antropološke analize bio je ograničen raspoloživim financijskim sredstvima.

¹⁸ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*; N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, »Arheološko istraživanje crkve sv. Stjepana u Pustijerni u povijesnoj jezgri Dubrovnika.«; I. Krajcar Bronić, N. Topić, I. Radić, Ž. Peković i A. Sironić, »Radiocarbon dating of St. Stephen's in Pustijerna church in Dubrovnik, Croatia.«

¹⁹ I. Krajcar Bronić, N. Topić, I. Radić, Ž. Peković i A. Sironić, »Radiocarbon dating of St. Stephen's in Pustijerna church in Dubrovnik, Croatia.«: 30-31.

²⁰ Ž. Peković, *Crkva Sv. Stjepana - Konzervatorski elaborat*: 21.

²¹ Petra Rajić Šikanjić, *Antropološka analiza osteološkog materijala s nalazišta Dubrovnik - Sv. Stjepan u Pustijerni*. Zagreb: Institut za antropologiju, 2012 (interna publikacija).

Istraživanje 2011/2012.

Istraživanjem je definirano nekoliko razvojnih faza crkve. Prvo je izgrađena predromanička crkva (najkasnije krajem 8. do 10. st), zatim slijedi romanička faza u kojoj je crkva bila longitudinalno proširena u dva navrata (11-13. st) (sl. 8). U kasnijim je fazama (gotika, renesansa, barok) bilo manjih intervencija. U potpunosti su definirani gabariti predromaničke crkve sa zapadne strane. Na unutrašnjoj strani sjevernog i južnog zida vidljiva je fuga koja dijeli predromaničku i romaničku gradnju crkve (sl. 9-10). Predromanička crkva bila je jednobrodna građevina dužine 11,5 m i širine 7,3 m, dok je širina apside iznosila 3,7 m. Romanička crkva bila je iste širine kao ranosrednjovjekovna, no produljena je na istok i zapad za širinu jednog traveja ranije crkve (sl. 8). Zapadna i istočna gradnja romaničke crkve nisu istih karakteristika, što sugerira njihovu gradnju u različito vrijeme. Zapadna strana građena je od pravilnih klesanaca, što ukazuje na zrelu romaniku (sl. 3). Romanička je crkva, kao i prethodna, bila podijeljena s dva para T-polupilastara.²²

U prvom je istraživanju 1927. godine unutar crkve istraženo šest zidanih grobnica sa žbukanim stranicama, od kojih je jedna oslikana dvama Kristovim monogramima i križevima crvenom bojom (GR 4), a vjerojatno se radi o kosturnici koju je napravio Junije Gradi. Prilikom posljednjeg istraživanja grobnice su ponovno očišćene te su označene kao GR 1-4, 35-36 (T. I.1-8). Na zapadnom dijelu crkve pronađena je još jedna zidana grobnica koja nije bila ranije poznata (GR 37) (T. I.7-8; T. II.1-3) i dvije nove grobne cjeline (GR 39-40) (T. X. 2-3). Uz sjevernu vanjsku stranu crkve definirana je 31 grobna cjelina različitog tipa. Pronađena je jedna zidana grobnica i nekoliko kosturnica, dok je većina grobova konstruirana od nekoliko kamenih blokova ili kao obična zemljana raka. Većina ukopa u zemlji devastirana je, barem djelomično, drugim grobovima ili konstrukcijama. Grobovi su, uz mali broj odstupanja, orijentirani u smjeru istok-zapad (s glavom na zapadu) i sjever-jug (s glavom na jugu). Definirane su predromanička, te ranija i kasnija romanička faza (tlocrti 1-4), što potvrđuje kontinuitet i razvoj groblja. Detaljno definiranje i dokumentiranje međuodnosa građevina i pojedinih grobova stratigrafski je razjasnilo kronologiju lokaliteta. Predromanička crkva imala je pridruženo groblje koje je djelomično presječeno u vrijeme kada se gradi romanička apsida, a temelji romaničkih nadogradnji iskorištavani su kao kosturnice, što je ustanovljeno uz

²² Ž. Peković, »Crkva sv. Stjepana u Pustijerni.«: 365-368.

apsidu, sjeverni zid crkve i temelje pročelja na zapadu. Oko romaničke crkve također se razvilo groblje od 11. do 12. stoljeća.

Pronađeni su raznovrsni nalazi u slojevima, u kontekstu grobnih cjelina ili uništenih grobova: numizmatički nalazi (kat. br. 1-21; T. XI-XII), ostali raznovrsni metalni nalazi (sljepoočnicarke, jednojagodna naušnica, dugmad, prsten, igla, fibula, kopče, ključ, olovo, čavli, bakreni lim, bakrena žica) (T. XIII-XV), ulomci kamene plastike, mramor, obrađeni kamen, freske (T. XVI-XVII), tegule, keramičke posude i pločice (T. XVIII-XIX), koštani nalazi - češljevi, igraće kocke, igla i pršljen, keramički žetoni i ljuska jaja (T. XX), stakleni nalazi (ulomci posuda, svjetiljki, prozorskog stakla) (T. XXI), krunice (od stakla, drva, metala, gagata), medaljice i križić-raspelo (T. XXII), keramičke lule, ulomak grafitne talioničke posude, kremen (T. XXIII).²³ Nasipi u zidanim grobnicama sastojali su se od građevinskog materijala ili morskoga pijeska, što treba uzeti u obzir pri interpretaciji mnoštva nalaza iz njihovih zapuna.

Pri interpretaciji stratigrafije i nalaza unutar crkve vrlo su značajne definirane podnice iz različitih arhitektonskih faza koje prate konfiguraciju terena. Tek je zadnjom podnicom u potpunosti niveliran pod unutar crkve (sl. 11). Na zapadnoj strani crkve definirali smo dvije podnice koje su vezane za romaničku crkvu (i vjerojatno gotičko-romaničku fazu) (sl. 12-14). Na istočnoj je strani teže pratiti razvoj podova jer je ta strana više puta istraživana, dok su podnice na zapadnom neistraženom dijelu crkve bile vrlo dobro sačuvane (sl. 12-14). No, uz istočnu stranu apside predromaničke crkve pronađeni su ostaci podnice od sive žbuke i kamena, koja je u to vrijeme predstavljala hodnu površinu oko tog dijela crkve (sl. 15). U romanici se hodna površina - ulica pomiče istočnije, a trasa joj je pri istraživanju groblja definirana uz sjevernu stranu romaničke apside (sonda 2). Ta kaldrma izrađena je od narančastog morta i kamena, bila je smjera sjever-jug, a spajala je gradske zidine i Ulicu od Pustijerne (sl. 16).²⁴

Ostatak najrecentnije podne razine zatečen je na SZ uglu crkve. Prag zapadnog zida romaničke crkve vezan je za kameno popločenje. Veći dio kamena nestao je tijekom vremena, no vidljivi otisci redova blokova sačuvani su kao negativni u žbukanoj podlozi (sl. 11). U SZ uglu crkve na toj je razini izvedena konstrukcija GR 35 (T. I.5-6, sl. 9). Grob je bio ispunjen šljunkom, te su

²³ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

²⁴ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

pronađene platnene vreće s kostima iz ranijeg istraživanja. Grobnica je zidana većim obrađenim kamenom, ožbukana iznutra, a dno od nabijenih kamenčića ukopano joj je u zdravicu. U nasipu pored groba pronađene su mince šireg vremenskog raspona (kat. br. 10-11; T. XI.10, T. II.1) te drugi sporadični nalazi. Zajednička zidana konstrukcija GR 36 i 37 (T. I.7-8) izgrađena je od manjeg kamenja u bijeloj žbuci. Smještena je uz južni zid crkve, a istočni rub grobova vezan je na vanjsku liniju predromaničkog pročelja. Oba su groba iznutra ožbukana i na sredini imaju male istake za postavljanje poklopca. GR 36, južna grobnica, bila je ranije istražena te zapunjena šljunkom. GR 37 (T. I.7-8) imala je na vrhu sloj zažbukane šute, a ispod nje uslijedio je nasip koji je sezao do istaka. Nalazi u zapuni novovjekovnog su datuma. Ispod istaka započinje kosturnica. Za pretpostaviti je da dio ispod istaka nije bio zatrpavan, već je zapuna isključivo vezana za raspadanje pokojnika i propadanje gornjeg sloja. Pronađen je veći broj skeleta polaganih tijekom dužeg vremenskog perioda (T. II.1-3), a kosti su nađene u izrazito lošem stanju. Ostaci iz ovog groba nisu poslani na antropološku analizu. Bilo je moguće definirati položaj dijela pokojnika koji su imali ruke preklopljene na donjem dijelu trbuha ili zdjelici. Pri iskopavanju je bila vidljiva i prisutnost većeg broja male djece (novorođenčadi). Oko prstiju su kod više pokojnika pronađene omotane krunice od stakla, metala, gagata i kostiju (T. XXII.1-2, 7-8) koje su tvorile cjeline s brončanim medaljicama i križićem-raspelom (T. XXII.3-4, 6). Jedna od medaljica nosi godinu 1625. Uz krunice, manje metalne i keramičke nalaze (ulomke glazirane i grube keramike, porculana i keramičkih lula - T. XXIII.1-4, među kojima se ističe jedna pozlaćena - T. XXIII.1) i ulomak koštanog recipijenta s perforacijama (T. XX.6), pronađen je dubrovački i mletački novac (kat. br. 7, 15-16; T. I.7, T. II.5-6), igle i kukice (T. XV.3-4) te veći predmet od namotanog bakrenog lima i bakrene žice (T. XV.5-6). Dno groba čine kamenčići i kupe nabijeni u zdravicu. Strukturalno, grobnice 36 i 37 nalikuju grobu 8 iz sonde 2 uz vanjsku sjevernu stranu crkve. Pronađeni ulomak željeznog čavla s ostacima drva ukazuje na ukop u drvenom sanduku (T. XIV.12).²⁵

Uklanjanjem sloja kamenog pločnika postaje vidljiv sjeverni dio pročelnog zida predromaničke crkve (sl. 9-10), dok se na čitavoj površini sonde pojavljuje sloj kompaktne masne crvenice, čija debljina ovisi o prethodnom sloju koji je time izniveliran, tako da ostaju vidljivi tek dijelovi vrha živca (sl. 12). Ona se

²⁵ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

vezuje na sve zidove romaničke crkve te prelazi oko konstrukcije grobova 36 i 37. Na zapadu se veže na stopu zida od lijepo oblikovanih blokova koja je ispod razine današnjeg praga (sl. 14). Ispod kompaktnog naboja od crvenice pruža se tanka, ali izuzetno tvrda siva podnica iz romaničke faze koja se prostire kroz čitavu sondu (sl. 13), osim na dijelu južno od GR 4 gdje je probijena u kasnijoj fazi ili prilikom ranijih istraživanja. Ta siva podnica veže se na stopu zapadnog zida koja je nepravilno zidana od manjeg kamena, a pojavljuje se ispod stope zapadnog zida romaničke crkve. Veže se na konstrukciju GR 36 i 37, na vrhove živca zaravnanih na tu razinu, te južni i sjeverni dio pročelnog zida prve crkve. Kvadratni otisci pojavljuju se u podnici na nekoliko mjesta, s ukopanim utemeljenjima ispod (sličnima stopi ispod stope zapadnog zida romaničke crkve), a vjerojatno predstavljaju baze za nesačuvanu konstrukciju. Situacija postaje složenija ispod te podnice koja odvaja noviju fazu crkve od predromaničke i ranijih faza (sl. 17). Ispod podnice na većini površine je naboj, a uz GR 37 definiran je grob GR 40 (T. X.3) smjera S-J, ukopan u konstrukciju uz GR 37, čime se potvrđuje postojanje zidanih grobnica i grobova uz crkvu prije niveliranja poda veće crkve. Strukturu čini obloga od manjeg kamenja i žbuke uz ukop plitke rake. U žbuci je pronađen ostatak željeza, a kosturi minimalno šestero djece (petero mlađih od 5 godina) bili su posloženi na način koji odgovara istovremenom ukopu u lijesu. To je jedini istražen grob u kojem su prisutni samo dječji ostaci. Ispod sive podnice nađeni su i ostaci pročelnog zida predromaničke crkve. Strukture su očuvane uz lateralne zidove kasnije faze, na jugu i sjeveru, dok se smjer pružanja zida na sredini može pretpostaviti po liniji tvrde bijele žbuke miješane s manjim kamenjem koja se vezuje na strukture, te se na sjeveru nastavlja na zid podvučen pod nadogradnju. Uz to, na južnoj strukturi uz vanjsku liniju zida izgrađene su zidane grobnice (GR 36, 37), a ta linija poklapa se s fugom u južnom zidu i linijom ostalih ostataka zida (sl. 9). Dužina predromaničke crkve time je definitivno ustanovljena, ali izgled srednjeg dijela pročelja, koji je poništen nivelacijom, ostaje nepoznat. Segment zida smjera J-S utemeljen u stijenu dobrim je dijelom poništen u razini sive podnice, gdje je bio iznad razine živca. Priklesana stijena koja je služila za uglavljivanje kamenja drži liniju negativa zida. Time je siva podnica definirana kao prva razina romaničke crkve.

U razini predromaničkih zidova definiran je sloj bogat nalazima i manjim obrađenim kamenjem. Sudeći po odlomcima obrađenog kamena, u sklopu čega je pronađen i ulomak pleterne plastike (T. XVI.5), jedna je udubina u terenu iskorištena za odlaganje građevinskog materijala, moguće za vrijeme rada na

romaničkoj crkvi. Na dnu naboja pojavljuju se grude žbuke i veći kameni blokovi koji upućuju i na moguće urušenje ili raspadnutu konstrukciju. Ispod tog sloja definiran je sloj manjeg poluobrađenog kamenja nabijenog u smeđu zemlju koji je služio kao hodna makadamska površina. Između izrazito nabijenih dijelova nalaze se rahliji prosloji čišće zemlje s mnoštvom nalaza keramike (T. XVIII.3), tegula (T. XVIII.1), životinjskih kostiju i drugog materijala koji ukazuje na ranobizantski period. Taj se sloj podvlači pod strukturu predromaničkog pročelnog zida i pod temelj postojećeg pročelja te se podudara sa slojevima pronađenim ispod predromaničkih struktura u istočnom dijelu crkve. Na dnu je sloj sitnog kamenja i šljunka nabijenog u žučkasti pijesak koji je u razini zdravice i direktno na živcu. Živac koji se nazire u tom sloju je izlizan.²⁶

Pored nalaza iz slojeva - poput dubrovačkog kasnosrednjovjekovnog/ranonovovjekovnog novca (kat. br. 8-12, 14; T. XI.8-10, T. XII.1-2, 4) i dva odlomka pleterne plastike od kojih je jedan pronađen među preklesanim ulomcima (T. XVI.5), a drugi (T. XVI.4) na prijelazu crvene u sivu podnicu (romaničku) - velika je grupa nalaza vezana za istraženu zidanu grobnicu GR 37. Važna grupa nalaza je veća količina ranosrednjovjekovnog keramičkog materijala (s ukrasnim višestrukim valovnicama ili bez ukrasa), pronađena na području cijele crkve na ranosrednjovjekovnoj razini (T. XVIII.5-6).

Uz vanjsku stranu sjevernog zida crkve na dosad neistraženom dijelu dvorišta zgrade otvorena je sonda (sl. 6) (sonda 2). Otvori u sjevernom zidu crkve recentno su bili zazidani ciglom (sl. 2) čime je bila zatvorena komunikacija crkve s današnjim dvorištem na prostoru kojega se do 19. st. nalazila kapela. Terasa od tankog nekvalitetnog betona nastavlja se na arlu preko površine dvorišta i povezana je uz recentni sloj ispod. Sonda se nakon toga može podijeliti na dva dijela: zapadni, koji čini prostor nekadašnje kapele, i istočni, koji se proteže uz temelj kasnije apside i na kojem je istraženo višeslojno groblje. Na zapadnom prostoru pronađena je recentna podnica (sl. 18) u čije su vapno nabijeni građevinski materijal, pokretni nalazi i komadi freski (T. XVII.5-8) za koje možemo pretpostaviti da su bili vezani za prethodno porušenu kapelu. Podnica je vezana uz polustup položen uz rub terase i stepenice koje su činile komunikaciju prema crkvi, a donja je bila prenamijenjeno renesansno pilo. Razina je vezana za proširenje zgrade sjemeništa, a istodobna devastaciji vezanoj za uzemljenje zgrade koja je uništila stratigrafiju na jednom dijelu sonde. Ispod

²⁶ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

recentne podnice, isključujući devastirani dio, utvrđena je finija podnica kompaktnije izvedbe koja se nastavlja u sjeverni profil sonde prema postojećoj zgradi, a na zapadu završava linijom zida S-J nalijepljenim na zid crkve. U njoj je izvedena konstrukcija zidane grobnice GR 8 (T. II.4-7, T. III.1-2) koja je nalijepljena na vanjski zid crkve. Izvorni ukop GR 8 datiran je na početak 12. st. što ukazuje na mogućnost da je grob postojao prije podnice ili da je podnica skupa s grobom pripadala strukturi koja je napravljena prije pretpostavljenog postojanja kapele, u periodu kad je proširena i crkva. Struktura GR 8 je zidana i ožbukana iznutra. Gornja faza GR 8 vezana je za izgradnju stepenica, ispod kojih je sloj zažbukane šute i ljudskih kostiju (T. II.4-5). Kroz čitav sloj nabacani su i izmiješani nalazi (novac - kat. br. 21; T. XII.11, keramički žetoni - T. XX.10, pojasna kopča - T. XIV.4, pleter - T. XVI.3, ulomci keramike - T. XVIII.7). U drugoj fazi groba na vrhu zapune pronađeno je dosta željeznih čavala, no kosti su i dalje nabacane. Nakon prosloja pijeska bez kostiju ponovno se pojavila kosturnica. U toj fazi (T. II.6) nađeni su fragmenti ljske kokošnjeg jaja (T. XX.8).²⁷ Takav prilog poznat je iz konteksta manjeg broja ranosrednjovjekovnih grobova (Gajine,²⁸ Mravinci-Glavičine,²⁹ Stombrate kod Bijaća, Dubravice kod Skradi-na³⁰), te još rjeđe iz kasnijih srednjovjekovnih grobova (Župa dubrovačka - Sv. Đurađ u Petrači,³¹ Putalj, Borinovci kod Trilja³²). Pronađen je i ulomak kosti s urezima (T. XX.5) te fragment brončane trake koja je možda dio prstena (T. XIII.8). U sljedećoj fazi (T. II.7) nastavlja se zapuna izmiješana s kostima, ali se među dislociranim kostima pojavljuje i ostatak kostura *in situ*. Oko njega pronađene su igrače kockice od kosti (T. XX.9), dok je na samom kosturu uz kralješke pronađeno pet komada brončane dugmadi te još dva dugmeta kod desnog lakta (T. XIII.7) i dvije željezne kopče na zdjelici (T. XIV.5). Također je pronađen bizantski folis iz razdoblja 10-12. st. (kat. br. 5; T. XI.5). Kostur *in situ* pripada osobi ženskoga spola, dobi od 35 do 50 godina, dok pomiješani ostaci pripadaju dvjema osobama dječje dobi, jednoj mlađoj od 5 godina, a

²⁷ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

²⁸ Ljubo Karaman, »Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.« *Rad JAZU* 268 (1940): 1, 16, 18, 32, sl. 15.

²⁹ Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole*. Split: Čakavski sabor, 1976: 57, 75.

³⁰ Tonči Burić, Slobodan Čače i Ivo Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001: 233.

³¹ Marta Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/35 (2008): 63-122 (posebno 76, 78).

³² T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 205, 233.

drugoju između 10 i 15 godina. Posljednja faza originalni je ukop u GR 8 i ima svjetliju, pjeskovitu zapunu. Nađeni su pomiješani ostaci više kostura položenih u smjeru I-Z, s glavama na zapadu (T. III.1). Antropološkom analizom određen je broj od minimalno 12 osoba. Za 6 osoba bilo je moguće odrediti spol i dob. Ustanovljeno je da se kosturi mogu odrediti na sljedeći način: jedan muškarac dobi od 20 do 35 godina, dva muškarca od 35 do 50 godina, dvije žene od 20 do 35 godina i jedna žena kojoj se nije mogla preciznije odrediti dob.³³ U istoj fazi pronađen je fragment sljepoočnicarke (T. XIII.9) i bizantski novac iz razdoblja 10-12. st. (kat. br. 4; T. XI.4). Uzorak originalnog ukopa poslan je na ¹⁴C analizu i datira gobnicu na početak 12. st. Ispod originalnog ukopa završava ožbukana zidana konstrukcija groba niveliranim kamenčićima u crvenici i stijeni (T. III.2). Ispod zida crkve vidljiva je struktura smjera I-Z koju čini linija živca djelomično nadozidana bijelom, rahlom žbukom.

Kompaktna podnica leži djelomično na zidanim strukturama i živcu oko kojih je sloj smeđe zemlje. Uz sjeverni rub sonde struktura paralelna sa zidom crkve spaja dva poteza struktura koje su vertikalne na zid crkve, i nastavlja se pod sjeverni i zapadni profil sonde. Na jednom je dijelu na strukturu nasjela kosturnica (GR 34) (T. X.1). Između strukture i živca smješten je djelomično sačuvan dječji kostur (GR 27) (T. VIII.2) bez vidljive grobne konstrukcije. Uz istočnu stranu zida smjera S-J koji je vezan na sjeverni zid crkve istražen je dio ožbukane kosturnice vezane na vanjski zid kapele (GR 24) (T. VII.2). Devastirana struktura groba GR 6 (T. III.4) okružena je drugim strukturama, ukopana do zdravice i živca, a u oblozi od žbuke nazire se vodoravni utor. Zapuna je puna ispremiješanih slojeva potpuno devastiranih uzemljenjem.³⁴

Istočni dio sonde 2 ima vidljivo drugačiju stratigrafiju od dijela gdje je bila kapela jer je duž temelja vanjskog ugla romaničke apside smješteno višeslojno groblje. Nasip od temelja crkve presjekao je čitavu vertikalnu stratigrafiju groblja, a u ispuni temelja su i kosturnice GR 19 (T. VI.1) i GR 5 (T. III.3). Obje kosturnice imaju po dvije faze kostiju koje su mogle biti prikupljene tijekom radova na proširenju crkve kada je prekopano ranije groblje. Uz kosturnicu 19 i uz temelj romaničke apside pronađen je prsten od bakrenog lima (T. XIII.6), dio bakrene naušnice (?) (T. XIV.2), polovica keramičkog pršljena od svijetlonarančaste gline

³³ P. Rajić Šikanjić, *Antropološka analiza osteološkog materijala s nalazišta Dubrovnik - Sv. Stjepan u Pustijerni*.

³⁴ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

(T. XX.7) i olovni uteg (T. XIV.11). Slični nalazi pronađeni su na mnogim srednjovjekovnim nalazištima.³⁵ Iza same apside pojavljuje se cesta (sl. 16) koja je prolazila u smjeru S-J prostorom iza apside romaničke crkve prije recentnih zazidavanja. U sjevernom profilu sonde uočena je linija blokova koja se nastavlja na zapad, čineći ugao ceste uz koji je bila i podnica istog sastava u kojoj su pronađene ljudske kosti bez konteksta i jedan devastirani grob u kojemu je ostao samo dio noge oko koljena (GR 14). Komunikacija je presjekla jednu fazu groblja, dok se starija nastavlja ispod strukture. Prvi je sloj groblja devastiran, a nalazi su recentni uz dislocirane ljudske kosti. U sloju narančaste žbuke, građevinskog materijala (po stratigrafskom kontekstu datira se na kraj 13. st) i potom smeđe-sive zemlje s ljudskim kostima (grobovi od 11. do početka 13. stoljeća) nalaze se prvi grobovi. Zapune nije bilo moguće definirati, a slojevi su ispunjeni dislociranim ljudskim kostima između očuvanih grobnih cjelina, što komplicira interpretaciju antropološke analize.³⁶ GR 9 (T. III.6) je skeletni ukop djeteta mlađeg od 5 godina orijentiran u smjeru I-Z, s glavom na zapadu. Iza glave postavljena su dva manja kamena. Kostur je prekinut ukopom dislociranih kostiju dvoje djece mlađe od 5 godina, gdje su uz lubanju s obje strane pronađene sljepoočničarke (T. XIII.3). GR 10 (T. IV.1-2) je djelomično devastirani skeletni ukop djeteta dobi od 10 do 15 godina, smjera I-Z s glavom na zapadu. Uz kostur su pronađeni željezni čavli. GR 9 i 10 statigrafski bi se mogli datirati u 13. st. Skeletni ukop bez konstrukcije (GR 7) (T. III.5) položen uz zid apside u smjeru S-J, s glavom na jugu, ¹⁴C metodom datiran je u drugu polovicu 13. stoljeća, a ostaci pripadaju djetetu dobi od 10 do 15 godina. U sloju tamne prekopane zemlje pune kostiju ispod GR 7 nađen je kostur osobe dobi od 15 do 20 godina (GR 13) (T. V.1), ukopan bez konstrukcije, orijentacije I-Z, s glavom na zapadu. Gornji dio lubanje nedostaje, ali su pronađene jednostavne bakrene sljepoočničarke (T. XIII.4) sa svake strane donje čeljusti, kao i željezni čavli oko kostura. Radiokarbonskim datiranjem kostura ovaj nalaz možemo smjestiti u prvu polovicu 13. st. GR 11 (T. IV.3-4) je skeletni ukop odrasle osobe vjerojatno ženskoga spola orijentacije I-Z, s glavom na zapadu. Gornji dio kostura očuvan je u potpunosti dok je desna noga, uz apsidu, devastirana. GR 12 (T. IV.5) je djelomično sačuvani skeletni ukop djeteta dobi od 5 do 10 godina, pored GR 11, iste orijentacije. GR 15 (T. V.2) je skeletni ukop djeteta mlađeg od 5 godina

³⁵ Lj. Karaman, »Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.«: 13, 15-16, sl. 12, 14.

³⁶ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

ispod GR 9 i GR 10. Smjer mu je S-J, s glavom na jugu, i nastavlja se u sjeverni profil sonde. GR 16 (T. V.3) je orijentacije Z-I, s glavom na zapadu, očuvan je samo u predjelu zdjelice, a kosturni ostaci pripadaju odrasloj muškoj osobi starijoj od 50 godina.

GR 18 (T. V.7) je dosta devastiran skeletni ukop, od kojeg je ostao tek dio kralježnice s ključnom kosti i dijelom rebara. Stratigrafski se može datirati u 11. st. Vjerojatno se nastavlja u sjeverni profil sonde. GR 17 je nakupina potpuno ispremjestanih kostiju koje su devastirale GR 18. Definiran je i skeletni ukop bez konstrukcije (GR 20) (T. VI.2) smjera S-J (s glavom na jugu). Lubanja odrasle osobe muškoga spola, dobi od 35 do 50 godina, položena je na zdjelicu kostura koji pripada odrasloj osobi ženskoga spola, dobi od 20 do 35 godina. Pronađen je fragment metala, moguće dio sljepoočničarke (T. XIII.10). GR 21 (T. VI.3) je skeletni ukop kojem je uhvaćen samo rub pa mu nije moguće precizno odrediti smjer. U grobu su nađeni ostaci dviju odraslih osoba i jednog djeteta. Jedna je odrasla osoba muškarac, dobi od 35 do 50 godina. Drugoj odrasloj osobi, koja je vjerojatno ženskoga spola, nije bilo moguće pouzdano odrediti dob. Dijete je dobi od 5 do 10 godina. Uz dječju lubanju pronađene su dvije naušnice od kojih je jedna jednostavna sljepoočničarka (T. XIII.1), a druga jednojagodna naušnica (T. XIII.5). Naušnice različitog tipa ponekad se pojavljuju uz isti skelet kao grobni prilog.³⁷ Grob se stratigrafski može datirati u 11/12. st. Ispod GR 17 definiran je skeletni ukop GR 23 (T. VI.6, T. VII.1) koji nije potpuno očuvan, smjera je S-J, s glavom prema jugu. Ostaci su od odrasle osobe ženskoga spola, dobi od 35 do 50 godina, te djeteta mlađeg od 5 godina. Skeletni ukop GR 26 (T. VII.4, T. VIII.1) je smjera S-J. Glava bi bila na jugu, ali je kostur žene dobi od 35 do 50 godina iznad zdjelice devastiran gradnjom apside. No, između koljena pronađena je položena lubanja. Potkoljenice se nastavljaju u sjeverni profil sonde. Nema vidljivog ukopa.

Nakon slojeva vezanih uz romaničku nadogradnju počinje groblje koje je pripadalo predromaničkoj crkvi. Definiran je GR 22 (T. VI.5-6) u kojem je analizom razlučeno više osoba (minimalno 5) od kojih je jedna odrasla osoba, dvoje djece dobi od 5 do 10 godina i dvoje djece mlađe od 5 godina. Sačuvan je ostatak strukture. Orijehtacija mu je I-Z, s glavama kostura na zapadu. Grob je ¹⁴C metodom datiran u drugu polovicu 10. st. U grobu su pronađeni željezni čavli (T. XV.1). Rub groba sa zapadne strane čini živac, dok je sa sjeverne strane ukop u crvenici obložen suhozidno složenom linijom kamenja. S istočne i sjeverne strane nema

³⁷ Lj. Karaman, »Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.«: 13.

traga konstrukcije, ali je vidljiv ukop u sloju zemlje s grudama žbuke i manjim kamenjem. Dio dna ispod koljena skeleta popločen je kamenim pločicama. Djelomično devastirani skelet djeteta od 10 do 15 godina (GR 28) (T. VIII.3-4) orijentiran je u smjeru S-J, s glavom prema jugu. Ispod zdjelice nastavlja se pod sjeverni profil sonde. Skeletni ukop malog djeteta (GR 25) (T. VII.3) loše je sačuvan, a orijentacija mu je vjerojatno S-J, s glavom na jugu. Kod lubanje je pronađena jedna jednostavna sljepoočničarka (T. XIII.2). Nastavlja se u sjeverni profil. Skeletni ukop GR 29 (T. VIII.4-6) je kostur djeteta mlađeg od 5 godina, orijentiran u smjeru I-Z, s glavom na zapadu. Od zdjelice na dolje poništen je ukopom GR 25, a nedostaje mu i lubanja. Ispod GR 28 i 29 pojavljuje se sloj nabijenog građevinskog materijala i zemlje. GR 32 (T. IX.3) je jedini skeletni ukop orijentiran u smjeru S-J, s glavom u sjevernom profilu sonde. Ostaci pripadaju djetetu dobi od 15 do 20 godina, dok dislocirane kosti uz skelet potječu od minimalno četiriju drugih osoba (jedne odrasle osobe, dvoje djece 15-20 godina i jednog djeteta ispod 15 godina). Noge su ispod koljena prekinute apsidom. Tim grobom završava se vertikalna stratigrafija groblja uz sjeverni zid crkve. Ispod sloja zemlje s grudama žbuke i manjim kamenjem / GR 32 javlja se nasip nabacanog građevinskog materijala: kamenja, blokova i žbuke. Ispod njega je sloj masne crvene zemlje s tragovima gara izmiješane s proslojima gareži (sl. 19). U tom sloju nađeni su kasnoantički dvostrani koštani češljevi (T. XX.1-2). Ista situacija javlja se i na drugom dijelu groblja unutar crkve u najstarijem sloju iza predromaničke apside (sl. 20) (T. XX.3). GR 30 i GR 31 (T. IX.1-2) su široki ukopi bez vidljivo definiranih zapuna u tvrdoj crvenosmeđoj zemlji. Skeletni ukop odrasle osobe muškog spola (GR 31) smjera J-S, s glavom na jugu, prekinut je apsidom iznad kuka. Uz ukop djeteta dobi 5-10 godina (GR 30) smjera I-Z, s glavom na zapadu, pronađeni su željezni čavli. Skeletni ukop (GR 33) (T. IX.4) bez vidljive zapune, ukopan u zdravicu između živca, po kontekstu pripada najstarijoj fazi groblja. Orijentacija kostura je JI-SZ, s glavom na jugoistoku. Izvrsno je očuvan, ali noge ispod kuka idu u profil sonde. Ostaci pripadaju muškarcu dobi od 35 do 50 godina. Oko njega pronađeni su željezni čavli (T. XV.2). ¹⁴C metodom grob je datiran u prvu polovicu 9. st. U dnu crvenkastosmeđeg sloja, na živcu je pronađena pločica bizantske fibule (9-10. st) s motivom dviju nasuprot postavljenih ptica (T. XIV.1). Ispod tog sloja je potez živca i zdravice, tj. kraj kulturnog sloja na području groblja (sl. 19, 21).³⁸

³⁸ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011-2012)*.

Pri istraživanju groblja crkve Sv. Stjepana dokumentirani grobovi pretežno su orijentacije zapad-istok, dok su drugačije orijentirani grobovi rjeđi. Također je na mnogim istraženim grobljima uočljivo da su grobovi u ranijim stoljećima orijentirani u smjeru zapad-istok, dok se ponajviše od 11. st. ta orijentacija ne poštuje u svim slučajevima. Tada se ne slijedi isključivo orijentacija crkve, nego se grobovi polažu i u smjeru sjever-jug. Takav način pokapanja imamo i kod crkve Sv. Stjepana gdje su orijentacije grobova različite, a ukopi raniji od 11. st. već su položeni na drugačiji način (u smjeru sjever-jug). Njihov smještaj prilagođen je okolnom prostoru crkve (koji je bio ograničen) i stjenovitom terenu. Orijentacija grobova u smjeru sjever-jug već je zabilježena kod crkve u Žažviću kod Bribira, kod samostana Sv. Mojsija u Solinu i na groblju kod katedrale u Biogradu. Pokojnici su također polagani i jedan iznad drugoga da bi bili smješteni što bliže crkvi, kao što je slučaj i kod crkve Sv. Jurja na Putalju. Općenito, za grobove kasnije od 11. st. karakteristično je da gotovo nemaju priloge,³⁹ a sličnu situaciju nalazimo i na groblju uz crkvu Sv. Stjepana u Dubrovniku.

Antropološka analiza

Na antropološku analizu nije poslan cjelokupni pronađeni osteološki materijal, nego tek manji dio pronađen *in situ* u netaknutom kontekstu. Materijal iz prethodnih istraživanja nije uključen. Također, na analizu nije poslan ni materijal iz kosturnica uz temelje, kao ni dislocirane kosti pronađene izmiješane u gornjim slojevima groblja.

Analiza ljudskog kosturnog materijala iz 22 groba sastojala se od popisivanja prisutnih kostiju i zglobnih površina, određivanja spola i dobi u trenutku smrti, popisivanja prisutnih zubi te evidentiranja patoloških promjena. U analizi su korištene standardne antropološke metode.⁴⁰ Spol odraslih osoba određen je na temelju morfoloških karakteristika lubanje i zdjeličnog obruča, dok se spol djece nije određivao.⁴¹ Dječja dob određena je na temelju kronologije spajanja epifiza s dijafizama, razvoja primarnih osifikacijskih centara i zubi

³⁹ Lj. Karaman, »Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.«: 35-36.

⁴⁰ Jane Buikstra i Douglas Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, 1994.

⁴¹ Megan K. Moore, »Sex Estimation and Assessment.«, u: *Research methods in human skeletal biology*, ur. Elizabeth A. DiGangi i Megan K. Moore. Amsterdam: Elsevier, 2013: 91-116.

te duljine dugih kostiju.⁴² Određivanje dobi odraslih osoba temeljilo se na morfološkim promjenama na spojnoj ploštini preponske kosti, morfološkim promjenama na zglobnoj ploštini bočne kosti te stupnju srastanja lubanjskih šavova.⁴³ Za identifikaciju i dijagnozu patoloških promjena korišteni su objavljeni standardi.⁴⁴

U većini analiziranih grobova nalazili su se pomiješani kosturni ostaci više osoba. Upravo zbog toga nije uvijek bilo moguće izdvojiti svaki pojedinačni kostur, pa je analiza provedena prema prisutnim kosturnim elementima. Na taj način bilo je moguće odrediti minimalni broj prisutnih osoba u svakom grobu. U tu svrhu koristila se metoda koju je opisao Tim White.⁴⁵ Nakon što su kosturni ostaci odvojeni prema elementu i strani tijela, u svakoj kategoriji provjereno je pripadaju li neke od kostiju istoj osobi te ima li razlika u veličini i morfologiji pojedine kosti. Najveća učestalost pojedinog koštanog elementa uzeta je kao minimalni broj prisutnih osoba u uzorku.

U većini grobova nalazili su se ostaci više osoba, dok su samo četiri groba (grobovi 15, 29, 30 i 33) sadržavala ostatke po jedne osobe (tablica 1). U grobovima gdje je bilo prisutno više osoba, u većini slučajeva nisu se mogli izdvojiti pojedinačni cjeloviti kosturi, pa je za svaki grob određen minimalni broj osoba. U cjelokupnom uzorku minimalni broj osoba je 83. Podjednak je broj osoba dječje (42) i odrasle dobi (41).

Prema dobi, najviše je djece u najmlađoj dobnoj kategoriji, dok ih je osam u kategoriji od 5 do 10 godina, a po četiri u dvije starije kategorije (tablica 2). Za petero djece nije se mogla preciznije odrediti dob.

Kod odraslih osoba bio je prisutan podjednak broj muškaraca (12) i žena (11), dok za 18 osoba nije bilo moguće odrediti spol (tablica 2). Za većinu odraslih osoba (25) nije bilo moguće preciznije odrediti dob. Najviše je odraslih osoba u dobnoj kategoriji od 35 do 50 godina, dok je najmanje onih starijih od 50 godina.

⁴² Louise Scheuer i Sue Black, *The Juvenile Skeleton*. London: Elsevier Academic Press, 2004.

⁴³ Natalie M. Uhl, »Age-at-Death Estimation.«, u: *Research methods in human skeletal biology*, ur. Elizabeth A. DiGangi i Megan K. Moore. Amsterdam: Elsevier, 2013: 63-90.

⁴⁴ Robert W. Mann i David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*. Springfield: Charles C. Thomas, ²2005; Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego: Elsevier Academic Press, ²2003; Charlotte Roberts i Keith Manchester, *The Archaeology of Disease*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

⁴⁵ Tim White, *Human Osteology*. San Francisco: Academic Press, 1991: 291-292.

Analiza patoloških promjena na kostima bila je otežana budući da su u većini grobova kosturni ostaci više osoba bili pomiješani te ih nije bilo moguće pripojiti određenoj osobi. Naime, kako bi se uočene patološke promjene na kostima mogle sa sigurnošću povezati s određenom bolesti, potrebno je imati očuvan cijeli skelet. Usprkos tome, na analiziranom uzorku uočeno je nekoliko patoloških stanja: skorbut, degenerativne promjene na kralješcima i tuberkuloza. Kod nekoliko osoba dječje dobi uočene su patološke promjene u obliku pojačane poroznosti na pojedinim kostima glave. Većina ovih promjena može se povezati sa skorbutom, odnosno bolesti koja nastaje zbog kroničnog nedostatka vitamina C.⁴⁶ Uočeno je nekoliko slučajeva umjerenih degenerativnih promjena na kralješcima. Glavni čimbenici odgovorni za pojavu promjena su starija životna dob, genetska predispozicija, mehanički stres i pojačana fizička aktivnost.⁴⁷ Kod muškarca iz groba 33 uočen je novi sloj kosti na unutrašnjoj strani nekoliko rebara. Prisutnost novog sloja kosti na rebrima povezuje se s tuberkulozom i bolestima pleure.⁴⁸ Tuberkuloza je zarazna bolest koja od stiju najčešće zahvaća kralješke, a isto tako može zahvatiti i visceralnu stranu rebra.⁴⁹ Tuberkuloza se najčešće pojavljuje u siromašnim zajednicama koje žive u nehygienjskim uvjetima s lošom prehranom.⁵⁰

Budući da su u većini grobova prisutni pomiješani i nepotpuni ostaci više individua, antropološka analiza i interpretacija dobivenih podataka bila je donekle ograničena. Prisutnost velikog broja osoba kao i nedostatak cjelovitih kostura, potvrdili su da su grobovi korišteni tijekom dugog perioda. Osobe oba spola i svih dobnih kategorija upućuju na to da su se ovdje pokopavali svi članovi zajednice. U analiziranom uzorku podjednak je broj osoba oba spola, dok je najviše osoba srednje dobi. Najveći je broj djece određen u najmlađu kategoriju, što je uobičajeno za arheološke populacije. Naime, velika smrtnost djece mlađe od 5 godina očekivana je u arheološkim populacijama budući da su djeca, osobito ona najmlađa, najranjiviji dio zajednice.⁵¹ Na analiziranom uzorku uočeno je nekoliko

⁴⁶ Matthew Brown i Donald J. Ortner, »Childhood Scurvy in a Medieval Burial from Mačvanska Mitrovica Serbia.« *International Journal of Osteoarchaeology* 21/2 (2011): 197-207.

⁴⁷ C. Roberts i K. Manchester, *The Archaeology of Disease*: 182-193.

⁴⁸ Tony Waldron, *Palaeopathology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009: 90-97.

⁴⁹ Charlotte A. Roberts, David Lucy i Keith Manchester, »Inflammatory Rib Lesions of Ribs: An Analysis of the Terry Collection.« *American Journal of Physical Anthropology* 95 (1994): 169-182.

⁵⁰ T. Waldron, *Palaeopathology*: 90-97.

⁵¹ Mary Lewis, *The Bioarchaeology of Children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. Cambridge: University Press, 2007: 22.

izoliranih patoloških stanja različitih etiologija, kao što su skorbut, degenerativne promjene na kralješcima i jedan slučaj tuberkuloze. Prisutnost skorbuta i tuberkuloze upućuje na to da je dio zajednice živio u lošijim životnim uvjetima, što je i dovelo do razvoja patoloških promjena. Budući da su degenerativne promjene na kralješcima vezane za stariju dob, ali i pojačanu aktivnost, vjerojatno se dio članova zajednice bavio nekim težim fizičkim aktivnostima.

Numizmatički nalazi

U arheološkim istraživanjima na području crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku otkriven je 21 numizmatički nalaz. Među njima je najstariji novac rimskog cara Septimija Severa (193-211), ali iskovan za njegovu ženu, Juliju Domnu (kat. br. 1, T. XI.1). Vremenski slijede dva kasnoantička novca od bakrene slitine. Prvi pripada završnom razdoblju vladavine Konstancija II. (337-361) (kat. br. 2, T. XI.2), a drugi je iskovan za cara Gracijana (375-383) (kat. br. 3, T. XI.3). Prva dva novca pronađena su uz sjevernu stranu crkve u zadnjoj fazi groba 8 u sklopu nasipa od zemlje, kamena, zažbukanih kostiju i različitih nalaza (pleter, žetoni, staklo). Treći novac nađen je na zapadnoj strani crkve u sloju ispod sive romaničke podnice.

Nakon duže vremenske stanke, novac se ponovno javlja u prvoj polovici 10. stoljeća. To je folis cara Romana I. Lakapena (920-944) (kat. br. 4, T. XI.4). Nađena su još dva bizantska novca, koja se zbog loše očuvanosti mogu samo okvirno datirati u razdoblje od 10. do 12. stoljeća (kat. br. 5-6, T. XI.5-6). Svi bizantski novci pronađeni su izvan crkve. Dva su nađena unutar groba 8 u njegovim ranijim fazama, dok je jedan nađen u sivosmeđem sloju s izmiješanim ljudskim kostima iznad definiranih grobnih cjelina.

Većina numizmatičkih nalaza iz kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka pripadaju Dubrovačkoj Republici, što se posve logično može i očekivati, s obzirom na to da je riječ o lokalnom novcu. To su njezine kasne mince tipa ovjenčana glava / gradske kule s vratima (kat. br. 7-15, T. XI.7-10, T. XII.1-5), kovane između 1452. i 1612, kakve su već nađene u velikom broju u arheološkim istraživanjima unutar povijesne jezgre Dubrovnika.⁵² Jedna je minca nađena u žučkastoj

⁵² Mato Ilkić, Nikolina Topić i Željko Peković, »Numizmatički nalazi s arheoloških istraživanja u Dubrovniku.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/1 (2015): 1-30 (posebno 5, 7, kat. br. 37-57).

žbukanoj podnici iznad groblja uz sjevernu stranu crkve, dok su sve ostale pronađene na zapadnom dijelu crkve, od čega dvije u grobu 37.

Jedan novac pripada Mletačkoj Republici. To je sesino iskovan za dužda Marina Grimanija (1595-1605) (kat. br. 16, T. XII.6). Pronađen je u zapuni groba 37.

Najmlađi numizmatički nalazi su iz druge polovice 19. stoljeća, iskovani za vladavine Franje Josipa. Riječ je o novcu nominalne vrijednosti od 5 centezima Lombardsko-Venetskog Kraljevstva (kat. br. 17, T. XII.7) i 20 filira Austro-Ugarske (kat. br. 18, T. XII.8). Prvi je pronađen u prekopanom sloju iz ranijih istraživanja na istočnom dijelu crkve uz apsidu, dok je drugi nađen u sloju sivkaste zemlje ispod terase uz sjevernu stranu crkve.

Nađena su još tri numizmatička nalaza, koja se zbog slabe očuvanosti i korozije ne mogu determinirati (kat. br. 19-21, T. XII.9-11). Dva su novca iz različitih faza groba 8, smještenog uz sjevernu stranu crkve, dok je jedan nađen na zapadnoj strani unutar crkve u naboju od crvenice koji je vezan uz romaničku crkvu.

Katalog novca

1. Septimije Sever, 193-211, AE (dupondij ?) kovan za njegovu ženu, Juliju Domnu, Roma, 196-211, 27 mm, 13,45 g.⁵³ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr 8, PN 54, 06. 04. 2011. Av. [---]. Poprsje u draperiji, udesno. Rv. [---]. Vjerojatno Ceres koja stoji okrenuta ulijevo, drži klas i baklju, dolje lijevo oltar. U polju S - [C]. (T. XI.1).

2. Konstancije II, 337-361, AE 3, Sirmij, 355-361, 17,5 mm, 2,40 g.⁵⁴ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr 8, PN 41, 30. 03. 2011. Av. D N C[ONSTAN]-TIVS P F AV[G]. Poprsje s dijamantom na glavi i u draperiji, udesno. Rv. FEL TEMP - REPARA[TIO]. Vojnik s kacigom i štitom okrenut ulijevo, kopljem napada neprijateljskog konjanika. U odsječku (B?)SIRM•. (T. XI.2).

⁵³ *Roman Imperial Coinage*, sv. IVa (dalje: *RIC IVa*), *Pertinax to Geta*, ur. Harold Mattingly i Edward A. Sydenham. London: Spink & son Ltd, 1936: br. 848 (?).

⁵⁴ John P. C. Kent, *Roman Imperial Coinage*, sv. VIII (dalje: *RIC VIII*), *The family of Constantine I.A.D. 337-364*, ur. C. H. V. Sutherland i R. A. G. Carson. London: Spink & son Ltd, 1981: br. 69.

3. Gracijan (375-383) i suvladari, AE 2, kovnica nije čitljiva, (378-383), 23 mm, 3,36 g. Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 152/155, PN 128, 25. 01. 2012. Av. [D N --- P F AVG]. Poprsje s dijademom na glavi i u draperiji, udesno. Rv. [REPARATIO REIPVB]. Car stoji okrenut glavom ulijevo, u lijevoj ruci drži Viktoriju na globusu, a desnom podiže klečeću žensku osobu s krunom na glavi u obliku gradskih zidina. U odsječku [---]. (T. XI.3).

4. Roman I. Lakapen, 920-944, folis, Konstantinopol, 23,5 mm, 5,07 g.⁵⁵ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr 8/F 4, PN 76, 20. 04. 2011. Av. [+RωmAn- bA] SILEV[S Rωm-]. Okrunjeno poprsje *en face*, drži globus s križem. Rv. [+R] ωma/[n·En] ΘEω bA/[SIL]EVS Rω/[m]AIEωn. (T. XI.4).

5. Bizantsko carstvo, folis, 10-12. st. (?), 26 mm, 3,10 g, Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr 8, faza 3, 15. 04. 2011. Av. Prikaz nije vidljiv. Rv. Slabo vidljiv tekst u četiri reda. (T. XI.5).

6. Bizantsko carstvo, tetarteron, neodređen, 11-12. st. (?), 21 mm, 2,27 g, Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, SJ 62, PN 13, 03. 03. 2011. Av. [---]. Poprsje *en face*. Rv. [---]. Poprsje *en face*, drži labar (?) i globus s križem. (T. XI.6).

7. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18 mm, 1,13 g.⁵⁶ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, Gr 37/SJ 135, PN 107, 06. 12. 2011. Av. •MONE[TA RAGVSI]I•. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. •CIVITAS••[RA]GVSII. Kule s gradskim vratima. (T. XI.7).

8. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 17 mm, 1,35 g.⁵⁷ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 138, u terasi između Gr 4 i SJ 127, PN 104, 01. 12. 2011. Av. •MONET[A R]AGVSII•. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. CIVITAS RAGVSII. Kule s gradskim vratima. (T. XI.8).

9. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18 mm, 1,63 g.⁵⁸ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 125/126 uz SJ 124, PN 97, 21. 11. 2011. Av. MONE-TA [---]. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. CI[VI]TAS [---]. Kule s gradskim vratima. (T. XI.9).

⁵⁵ Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale*, II. Paris: Bibliothèque nationale, 1970: 37/Cp/AE/31-47.

⁵⁶ Irislav Dolenc, *Hrvatska numizmatika*. Zagreb: Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke, 1993: br. 78.

⁵⁷ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁵⁸ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

10. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18 mm, 0,90 g.⁵⁹ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 139, PN 131A, 31. 01. 2012. Av. •MONETA RAGVSI•. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. •CIVITAS RAGVS•. Kule s gradskim vratima. (T. XI.10).

11. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18 mm, 1,51 g.⁶⁰ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 139, PN 131B, 31. 01. 2012. Av. •MONETA [R]AGVSII•. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. CIVITAS RAGVSII. Kule s gradskim vratima. (T. XII.1).

12. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18,5 mm, 1,90 g.⁶¹ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 139, PN 134, 24. 02. 2012. Av. •MON-ETA RAGVSII•. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. CIVITA[---]S. Kule s gradskim vratima. (T. XII.2).

13. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 18 mm, 2,05 g.⁶² Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, SJ 065, PN 92, 04. 05. 2011. Av. MONETA RAGVSII. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. CIVI[---]. Kule s gradskim vratima. (T. XII.3).

14. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 16 mm, 1,03 g.⁶³ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 125 i 126, uz Gr 37 (južna strana crkve), PN 96, 21. 11. 2011. Av. [---]VSII. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. [---]VSII. Kule s gradskim vratima. (T. XII.4).

15. Dubrovnik, minca, 1452-1612, 19 mm, 0,82 g.⁶⁴ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, Gr 37, faza 1/2, SJ 135, PN 114, 16. 12. 2011. Av. [M]ON[---]. Ovjenčana glava, ulijevo. Rv. [---]V[---]. Kule s gradskim vratima. (T. XII.5).

16. Venecija, dužd Marino Grimani, 1595-1605, sesino, *o doppio quattrino*, 18 mm, 1,20 g.⁶⁵ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 135, Gr 37, PN 102, 28. 11. 2011. Av. ⚙MARINVS•GRIMANO•DVX•V. U središtu pizanski križ. Rv. ⚙SANCTVS•MARCVS•VENETV. U središtu krilati lav. (T. XII.6).

17. Lombardsko-Venetsko Kraljevstvo, Franjo Josip I, 1848-1859, 3 centesimi, Milano, 19 mm, 3,21 g.⁶⁶ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 1, SJ 27, PN 3, 17. 02.

⁵⁹ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶⁰ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶¹ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶² I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶³ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶⁴ I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika*: br. 78.

⁶⁵ *Corpus nummorum Italicorum: primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da Italiani in altri paesi*, sv. VII (dalje: CNI VII), *Veneto (Venetia - Parte I - Dalle origini Marino Grimani)*. Roma: R. Accademia dei Lincei, 1915: br. 216 var.

⁶⁶ *Corpus nummorum Italicorum: primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da Italiani in altri paesi*, sv. V (dalje: CNI V), *Lombardia (Milano)*, ur. Ulrico Hoepli. Roma: R. Accademia dei Lincei, 1914: br. 11.

2011. Av. IMPERO AVSTRIACO. Dvoglavi okrunjeni orao. Rv. 3/CENTESIMI/1852/M. (T. XII.7).

18. Austro-Ugarska, 1867-1918, 20 filira, 21 mm, 3,63 g.⁶⁷ Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, SJ 55, PN 7, 28. 02. 2011. Av. MÁGYAR KIRÁLYI VÁLTÓPÉNZ, u središtu kruna Sv. Stjepana, dolje 189[-]. Rv. Unutar vijenca 20/FILLÉR/KB. (T. XII.8).

19. Istrošen novac, AE, 21 mm, 3,48 g, Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr. 8, faza 4, PN 79, 20. 04. 2011. Av. Prikaz nije vidljiv. Rv. Prikaz nije vidljiv. (T. XII.9).

20. Istrošen novac, AE, 19,5 mm, 0,98 g. Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 3, SJ 126, PN 11, 12. 12. 2011. Av. Prikaz nije vidljiv. Rv. Prikaz nije vidljiv. (T. XII.10).

21. Korodiran novac, AE (?), 18,5 mm, 2,44 g. Dubrovnik, Sv. Stjepan, S 2, Gr 8/SJ 069, PN 47, 05. 04. 2011. Av. Prikaz nije vidljiv. Rv. Prikaz nije vidljiv. (T. XII.11).

Nakit

Pronađeno je šest jednostavnih brončanih karičica-sljepoočničarki bez nastavaka (T. XIII.1-4), različite debljine žice i dimenzija. Učestale su u grobovima, a zbog jednostavnosti forme i dugog vijeka trajanja ne mogu služiti za pouzdanu kronološku determinaciju grobova. Zabilježene su od sredine 9. do polovice 16. st.⁶⁸ Dubrovački nalazi sljepoočničarki mogu se stratigrafijom i ¹⁴C analizom kostura datirati u zreli srednji vijek (10-13. st).

Različiti tipovi sljepoočničarki poznati su sa starohrvatskih nekropola (8. - polovica 9. st) (Nin, Kašić,⁶⁹ Biskupija, Biljani Donji, Bribir, Benkovac, Cetina-Sv. Spas, Đevrske Kašić, Knin, Koljani, Skradin, Solin⁷⁰). Prilikom istraživanja

⁶⁷ *Standard Catalog of World Coins 1801-1900* (dalje: *World Coins*). Iola Wisconsin: KP books, ⁴2004: KM # 483.

⁶⁸ Maja Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2009: 199-200, 588, T. 308.

⁶⁹ Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća - s posebnim obzirom na rezultate istraživanja groblja na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980: 86. tabla XLIII /1-12, 17-18.

⁷⁰ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 93, T. XII,1-5, T. XLIV, 1-2, 10-11, T. XLVI, 9, 11-12, T. XLVII, 1-2, 7-8, 11, T. LI, 1-6, 9-12, T. LIV, 10-11, 15-16, T. LV, 4-6, T. LX, 1-4, T. LXII, 5-6, T. LXIV, 8-9, T. LXV, 8-9, T. LXIX, 1-6, T. LXXIII, 1-11, T. LXXXI, 1-10, T. LXXXV, 1-4.

groblja crkve Sv. Martina u Pridrazi pronađena je jednostavna sljepoočničarka na dnu kosturnice, vjerojatno iz 9. st.⁷¹ Sljepoočničarke su puno brojnije u starohrvatskim grobovima od 9. do 12. stoljeća, a ti nalazi razlikuju se od ranije datiranih po vrsti metala, veličini, varijantama.⁷² Brončane sljepoočničarke, pored ostalog raskošnijeg nakita, nađene su u istraživanju Crkvine u Galovcu kod Zadra, u dječjem i ženskom grobu. Nalazi su iz zatvorenih grobnih cjelina i mogu se datirati u razdoblje 9-10. st.⁷³ U Galovcu su također, u sloju grobova od 12. do 16. stoljeća, pronađene jednostavne sljepoočničarke, a nađene su i u Radašincima kod Benkovca.⁷⁴ Analogije kronološki bliže dubrovačkim nalazima su sljepoočničarke iz grobova na Putalju (12. st.⁷⁵ i 14-16. st.⁷⁶) i izvan grobnog konteksta.⁷⁷ Analogne su također i jednostavne karičice otvorenih krajeva nađene u istraživanju groblja kod crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.⁷⁸ Jednostavne karičice-sljepoočničarke također su pronađene u sklopu istraživanja župne crkve u Ninu u starijem sloju grobova (9-11. st) kao i u mlađem sloju grobova (12-15. st).⁷⁹

U istraživanju crkve Sv. Stjepana, u grobu 21 pronađena je jednojagodna naušnica (T. XIII.5) izrađena od dvije glatke polutke. Jednostavne naušnice s jednom jagodom bile su u upotrebi od kraja 9. do 11. st. Porijeklo im treba tražiti u kasnoantičkim bizantskim uzorima. Nalazimo ih i u kasnijem srednjem vijeku na ostalim slavenskim područjima. Čest su prilog u grobovima, a ima i raskošnije ukrašenih zlatnih i srebrnih primjeraka (filigran, granulacija).⁸⁰

⁷¹ Radomir Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.« *Histria Antiqua* 8 (2002): 295-312 (posebno 305-307).

⁷² J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 86.

⁷³ Janko Belošević, »Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvine u selu Galovcu kod Zadra.« *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 31/18 (1993): 121-142 (posebno 134, T. XIII (grob 459), T. XXVI /4,5).

⁷⁴ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 302-303.

⁷⁵ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 266, 268, 308, Tab. II.1, Tab. III.2-8.

⁷⁶ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 274, 276-277, 279, 283, 309, 314, 316-318, Tab. III.9-10, Tab. VIII.12-13, Tab. X.4-5, Tab. XI.2-5, Tab. XII. 11, Tab. XIV. 4, 7, 8, 28.

⁷⁷ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 285-286, 320, Tab. XIV. 4, 7, 8, 28.

⁷⁸ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 82, 113, T. 22,6-7.

⁷⁹ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 300.

⁸⁰ M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 208-212: 590, T. 310.

Analogne primjere nalazimo u Biskupiji, Koljanima, Benkovcu, Kašiću, Biljanima Donjim, Bribiru, Đevrskama, Skradinu, Solinu, Vrpolju, Kninu.⁸¹ Jednojadodne naušnice pronađene su u sklopu istraživanja župne crkve u Ninu u starijem sloju grobova (9-11. st).⁸² Prilikom istraživanja groblja crkve Sv. Martina u Pidrasi također je pronađena jednojadodna naušnica pored groba, datirana u 9. st.⁸³ U Škabrnji su u istraživanju crkve Sv. Luke otkrivene dvije jednojadodne naušnice u sloju ranosrednjovjekovnih grobova.⁸⁴ Brončana jednojadodna naušnica od dvije kalote pronađena je u istraživanju starohrvatskih grobova iz 9. st. kao nalaz u sloju, uz crkvu Sv. Jurja na Putalju.⁸⁵ U Galovcu kod Zadra u sloju grobova od 9. do 11. st. pronađene su jednojadodne naušnice. Takve naušnice poznate su i iz Radašinaca kod Benkovca.⁸⁶ Dubrovački je nalaz više kugličastog oblika, dok su ostali primjeri jednojadodnih naušnica rijetko kugličasti, a većinom elipsoidni. Dubrovački nalaz stratigrafski bismo mogli smjestiti u period 10-11. st.

Među ovim dubrovačkim nalazima dva su deformirana predmeta od brončanog lima koji vjerojatno predstavljaju jednostavne kovane prstene od brončane trake s prebačenim krajevima (T. XIII.6, 8). Taj je tip karakterističan za ranosrednjovjekovna groblja (na kojima prstenje vuče porijeklo iz kasne antike), kao i za groblja 9-11. st. (gdje je prstenje rad domaćih zlatara).⁸⁷ Dubrovački nalaz stratigrafski ulazi u kasniji okvir, a takvoj se dataciji možemo prikloniti jer je grob uz koji je prsten nađen ¹⁴C metodom datiran u 13. st.

Poznati su slični nalazi iz starohrvatskih groblja srednje Dalmacije⁸⁸ iz ženskih i dječjih grobova (8. - početak 9. st), no razlikuju se po ukrasu, obliku, materijalu i načinu izrade od nakita iz kasnijeg perioda (9-11. st) u kojem su ti nalazi brojniji i raznolikiji.⁸⁹ Krajevi prstenja dubrovačkih nalaza vjerojatno su

⁸¹ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 97-98, T. XV, 9-12, T. XXXVII, 8, T. XLIII, 5-6, T. XLIX, 7-8, T. LX, 5-14, T. LXII, 17-18, T. LXV, 4, T. LXX, 5-6, T. LXXXI, 24, T. LXXXV, 15-16, T. LXXXVI, 1-5, T. LXXXIX, 4-8.

⁸² R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 300.

⁸³ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 305-307.

⁸⁴ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 307-308.

⁸⁵ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 263, 307, Tab. I.2.

⁸⁶ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 302-303.

⁸⁷ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 94.

⁸⁸ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: T. XLIII, 37, 42; D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 107, T. XLII, 2, 6, T. XLIII, 7, T. LXXI, 11, T. LXXXVIII, 1-7, T. LXXXIX, 14.

⁸⁹ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 93-94.

prelazili jedan preko drugoga, a mogli su biti zalemljeni ili drugačije spojeni. Obično se ovaj tip nakita datira u razdoblje 9-12. st.⁹⁰ Nalazi prstena od metalne trake izvan grobnog konteksta nađeni su i pri istraživanju crkve Sv. Jurja na Putalju.⁹¹

Ostali metalni nalazi

Metalni su nalazi (T. XI-XV) raznovrsni i uglavnom funkcionalnog karaktera, odnosno sastavni su dio odjeće (pločica fibule, različite pojasne kopče, Ω karičice, dugmad, igle). Pronađeni su i rijetki nalazi nakita: sljepoočničarke, jednojagodna naušnica i prsten. Čavli su korišteni pri sahranjivanju, a među drugačijim su nalazima: ključ, ulomci perforiranog lima, okov (?) i nedefinirani predmet.

Pločica bizantske fibule pronađena je pri dnu kulturnog sloja iza crkve (T. XIV.1). Ornamentirana je dvjema nasuprot postavljenim i stilizirano prikazanim pticama (možda paunima), među kojima se nalazi vaza (?). Prikaz je simetričan, na pločici se nalazi sedam izdubljenih kružića s točkastom izdubinom u središtu svakoga. Gornji par kružića služi za prikaz očiju ptica. Na pločici su četiri perforacije, gornje su ovalne, a donje kružne. Sa stražnje strane nalazi se držač za iglu fibule. Prema stratigrafiji može se datirati u razdoblje 9-10. st. Sličan motiv nalazimo na bizantskoj kopči, s prikazom dviju ptica i vaze između njih (8-11. st),⁹² i na kopči s Taormine na Siciliji, na kojoj su prikazane antitetično postavljene ptice.⁹³ Na ranijim bizantskim kopčama iz 7. st. prikazuju se fantastične životinje - krilati konj, zmajoliki grifon, zvijeri slične lavu i borbe životinja,⁹⁴ a u tom razdoblju također nalazimo fibule s prikazima nasuprot postavljenih stiliziranih životinja kao što je to slučaj u bizantskoj Istri, u grobu iz 7/8. st. u Mejici.⁹⁵

U istraživanju crkve Sv. Stjepana nađeni su dijelovi pet kopči različitog tipa i veličine. U grobu 37, koji je prema numizmatičkim i nabožnim nalazima

⁹⁰ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 107-108.

⁹¹ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 286-287, 320, Tab. XIV. 30, 39.

⁹² Zdenko Vinski, »O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama.« *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8/1 (1974): 57-81 (posebno 61, T. II, 12).

⁹³ Z. Vinski, »O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama.«: 63.

⁹⁴ Z. Vinski, »O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama.«: 61.

⁹⁵ Branko Marušić, »Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri.« *Arheološki vestnik* 18 (1967): 333-347 (posebno 338, 347, T.6:8).

datiran u rano postsrednjovjekovno razdoblje, nađene su dvije kružne pređice sa sačuvanim trnom (T. XIV.5) i jedna četvrtasta s trnom, ali i sačuvanim okovom (T. XIV.4). Vrlo slične novovjekovne kružne brončane kopče (17. st) s trnom nađene su na istarskim lokalitetima (Vrčevan kod Medulina, Franjevački samostan u Puli).⁹⁶ One su i kronološki bliske dubrovačkim nalazima, a čest su nalaz u grobovima 11-17. st.⁹⁷ Analogne primjere nalazimo i u Cetini (Sv. Spas) i Biljanima Donjim.⁹⁸ Uglavnom se datiraju u razdoblje 9-12. st. s mogućim kontinuitetom u kasnije razdoblje.⁹⁹ Kružne pređice s trnom također su poznate iz istraživanja grobova (13-14. st) na Putalju.¹⁰⁰

Na zapadnoj strani crkve u ranosrednjovjekovnom sloju nađeni su razdvojeno brončana pređica i trn (T. XIV.3). Pravokutna željezna pređica s trnom nađena je u podnici iznad groblja uz sjevernu stranu crkve.

U grobu 37 nađeno je nekoliko kopčica za odjeću od brončane žice - Ω karičice (T. XV.3). Takav tip ušica i kukica-kopčica poznat je iz istraživanja u Dalmaciji (crkva Gospe od Site u Strožancu,¹⁰¹ crkva Sv. Jurja na Putalju¹⁰²) i Istri (crkva Sv. Franje u Poreču, 17-18. st). Bile su u upotrebi duže vrijeme, a služile su za kopčanje odjeće.¹⁰³

Nađeno je deset primjeraka jednostavne dugmadi, od kojih je većina iz groba 8. Poprilično su dobro sačuvana. Jedno je dugme spljošteno, a jedno oštećeno i bez sačuvane ušice (T. XIII.7). Dugmad je služila za zakopčavanje gornjeg dijela odjeće, ali i za dekoraciju. Dubrovački primjerci izrađeni su od dvije spojene glatke brončane polutke, kojima je na vrhu prilemljena ušica. Dugmad

⁹⁶ Tatjana Bradara i Ondina Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*. Pula: Arheološki muzej Istre, 2016: 220, kat. 92.

⁹⁷ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 219.

⁹⁸ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 127, T. XXXIX, 14, XLIV, 12-13, LVII, 5-6.

⁹⁹ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 128.

¹⁰⁰ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 265, 310, 312, Tab. IV.3-4, Tab. VI.6-7, Tab. XV.29.

¹⁰¹ Hrvoje Gjurašin, »Kasnosrednjovjekovno groblje u Strožancu uz crkvu Gospe od Site.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/24 (1997): 163-176 (posebno 169).

¹⁰² T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 276, 278, 314, 316, Tab. VIII.3-4, Tab. X. 2, 9-10.

¹⁰³ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 217, kat. 90.

u formi privjeska poznata je od 10. sve do 18. st.¹⁰⁴ Brončana dugmad poznata su iz Istre, a datiraju se u period od 15. do 18. st.¹⁰⁵ Također je nađeno nekoliko komada brončane dugmadi (14-15. st) u grobnom kontekstu i izvan njega pri istraživanju crkve Sv. Jurja na Putalju.¹⁰⁶ Poznat je i ulomak dugmeta s groblja Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.¹⁰⁷ Ističu se tri dugmeta u obliku cvjetića, izrađena od željeza i staklene paste (T. XV.7) pronađena u grobu 37 na zapadnoj strani crkve.

Brončane su igle nađene uz sjevernu stranu crkve u slojevima uz apsidu. Od jedne igle sačuvan je samo fragment, dok je druga sačuvana cijela s kružnom glavicom (T. XIII.11-12). Takve igle su također, među brojnim nalazima, nađene na zapadnoj strani crkve u grobu 37 (faza 3) (T. XV.4). Više nalaza brončanih igala-pribadača okruglog presjeka s namotanom glavicom nađeno je u Puli, datirane se u rani novi vijek (15-17. st),¹⁰⁸ a tako se datiraju i dubrovački nalazi iz groba 37. Korištene su pri izradi odjeće i čipke te oblikovanju frizura, ali su mogle služiti i za spajanje tkanina.¹⁰⁹

Čavli su čest nalaz iz istraživanja višefaznog groblja crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku. Slični nalazi, ali iz nešto ranijeg razdoblja, pronađeni su na nekropoli Ždrijac u Ninu - masivni čavli četvrtastog ili kružnog presjeka (8-15 cm dužine) koji su služili za spajanje drvenih ljesova.¹¹⁰ Jedan ulomak željeznog čavla s ostacima drva nađen je u zapuni groba 37 (T. XIV.12). U grobnim rakama nađeni su željezni čavli (T. XV.1-2) kojima su pričvršćivane plahte u kojima su pokojnici spuštani u grobnu raku. Takav primjer nalazimo i kod crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.¹¹¹ Ima i čavala koji su nađeni izvan grobnog konteksta, moguće iz devastiranih grobova.

¹⁰⁴ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 211-212.

¹⁰⁵ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 214, kat. 83.

¹⁰⁶ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 270-271, 278, 285, 311, 316, 319, Tab. V.1, 3, Tab. X.12, Tab. XIII.18.

¹⁰⁷ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 82, 113, T. 22,11.

¹⁰⁸ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 236-237, kat. 107.

¹⁰⁹ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 233.

¹¹⁰ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 122.

¹¹¹ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 76.

Brončani čavlić (T. XIV.10) šire kružne glavice i s kratkim djelomično deformiranim šiljkom nađen je u zapuni groba 37 (faze 1/2) unutar crkve, a isti takav nalaz pronađen je izvan konteksta groblja 14-15. st. kod crkve Sv. Jurja na Putalju.¹¹²

Uz sjevernu stranu crkve nađen je ključ (T. XIV.7), koji se stratigrafski može datirati u kasniji sredni vijek. Njegov gornji dio čini alka, na koju je pričvršćen donji dio L-oblika s perforacijom i zubima. Slični nalazi poznati su iz staro-hrvatske nekropole Ždrijac u Ninu (kraj 8. - početak 9. st).¹¹³ Dubrovački i ninski nalazi slični su antičkim ključevima pa je vjerojatno da vuku porijeklo od njih.¹¹⁴

Ulomci perforiranog brončanog lima (T. XIV.9) pronađeni su u sličnom kontekstu kao ključ, a funkcija im nije ustanovljena.

Uz sjevernu stranu crkve, na prijelazu podnica s vanjske strane crkve iznad groblja, nađen je željezni predmet neutvrđene namjene (okov?) (T. XIV.8). U sloju crvene zemlje s tragovima gara uz apsidu, u sklopu groblja, nađen je još jedan nedefinirani željezni predmet (T. XIV.6). U istraživanju je nađeno više metalnih predmeta koji nisu restaurirani te nije moguće izvršiti njihovu determinaciju.

Kamena plastika

Pronađeni su ulomci predromaničke kamene plastike (T. XVI.1-5) izrađeni od vapnenca. Od ukupno pet ulomaka četiri su nađena unutar crkve, dok je jedan pronađen u grobu 8 uz sjevernu stranu crkve (T. II.6, T. XVI.3). Prva dva nađena su na istočnoj strani crkve - jedan u nasipnom sloju pred apsidom, a drugi u predjelu romaničke apside. Prvi je ukrašen geometrijsko-biljnim motivima i podijeljen na dvije zone koje su oskudno sačuvane (T. XVI.1). Na gornjoj je zoni sačuvana dvopruta "s" vitica, a isti ukras nalazimo i na većem predromaničkom profiliranom nadvratniku iz crkve Sv. Petra Velikog

¹¹² T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 285, 319, Tab. XIII. 12.

¹¹³ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 117, T. XXXI, 18-19; T. LXXXVI, 4-5; M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 184, 327, Tablica 49, G-160, 5-6.

¹¹⁴ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 117.

u Dubrovniku.¹¹⁵ Na donjoj se zoni vide dva listića (stilizirana palmeta). Sa strane listića nalaze se zakrivljene višestruke vitice od kojih lijeva tvori kružni ornament sa sačuvanim reljefnim listićem u središtu. Moguće je da se radi o motivima vrlo sličnim onima s dovratnika i nadvratnika portala crkve Sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku (datiranom u 11. st.¹¹⁶) na kojima iz stiliziranih palmeta izlaze troprute vitice, koje se dijele na listove, i dvoprute vitice, koje tvore kružni ornament ispunjen trima vrlo reljefnim listićima.

Drugi ulomak ima tropruti šiljasti ornament (T. XVI.2), a sličan motiv troprutih arkadica nalazi se na gornjoj zoni kapitela koji potječe s crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku.¹¹⁷ Sličan motiv nalazimo i na ostacima zabata iz crkve Sv. Jurja nedaleko od Janjine na Pelješcu,¹¹⁸ kao i na ulomcima pluteja (9-11. st) koji se čuvaju u lapidariju u Stonu, a koji su pronađeni uz južnu stranu crkve Gospe od Lužina.¹¹⁹

Druga dva ulomka nađena su na zapadnoj strani crkve. Jedan je pronađen u liniji ostataka zapadnog pročelja predromaničke crkve, ugrađen kao spolia, a radi se o ulomku pluteja (donji desni ugao ploče) oltarne pregrade koji je ukrašen arhitektonskim elementima (motiv stupića) (T. XVI.4). Sličan motiv stupića ispunjen motivom užeta već je ranije dokumentiran u crkvi Sv. Stjepana u Dubrovniku na ploči (stranica sarkofaga) koja je bila uzidana u crkvu. Uz spomenuti motiv stupića s kapitelima i arkadama na ranijem nalazu ploče prikazani su motivi križa, ljiljani i drugi biljni motivi.¹²⁰ Vrlo slične prikaze stupića s

¹¹⁵ Željko Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura / La chiesa di S. Pietro Maggiore, La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultoreo*. Dubrovnik - Split: Omega engineering d.o.o, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2010: 206, sl. 190.

¹¹⁶ Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*: 196-197, sl. 183.

¹¹⁷ Miljenko Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/15 (1985): 183-197 (posebno 194, sl. 7); R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura / Early Mediaeval sculpture*: 52, sl. 19.

¹¹⁸ Miljenko Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/13 (1983): 165-202 (posebno 166-168, crtež 1, sl. 1-3, 5).

¹¹⁹ Ante Dračevac, »Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75 (1981): 137-156 (posebno 141-142, sl. 4).

¹²⁰ N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*: 39, sl. 6; M. Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture.«: sl. 18; R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura / Early Mediaeval sculpture*: 48, sl. 5; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*: 184-185, sl. 169.1.

arkadama i biljne motive¹²¹ nalazimo i na dva mramorna ulomka pluteja, također iz crkve Sv. Stjepana (8-9. st). Nešto drugačiji motiv stupića sačuvan je na pluteju iz crkve Sv. Duha u Komolcu, a na ulomku su još sačuvani motivi križa, cvjetova i kuka.¹²² Gotovo identična ornamentika (križ i motivi ljiljana u polju, dva tordirana stupića s arkadom) pojavljuje se na ulomku koji je pronađen pri istraživanju dubrovačke katedrale, a autor donosi podatak da je taj ornamentirani ulomak bio uzidan u baroknu temeljnu strukturu.¹²³ Na temelju svih dosad poznatih nalaza iz crkve Sv. Stjepana s istom ornamentikom možemo zaključiti da je donesen iz porušene i neobnovljene crkve Sv. Stjepana za obnovu katedrale u baroknom razdoblju nakon potresa 1667. godine. Osim analognih primjera na dubrovačkom području, slično ornamentiranu kamenu plastiku nalazimo i na sarkofagu iz zadarske katedrale (8-9. st)¹²⁴ te na pluteju iz Kotora,¹²⁵ što upućuje na to da su motivi imali širu primjenu i da nisu bili ograničeni na određeni radionički krug.

Drugi fragment (T. XVI.5) nađen je u sloju s ostacima obrađenih kamenih ulomaka koji su vjerojatno nastali kao produkt preklesavanja ranijeg kamenog namještaja u romaničkom razdoblju, tijekom radova na crkvi (proširenju na zapadnoj strani). Taj ulomak ornamentiran je jednoprutim spiralama između kojih se nalazi listić s po jednom viticom sa svake strane koje se dalje nastavljaju. Slično, ali dosta raskošnije, ukrašen je ulomak kamene grede iz crkve Sv. Mihajla u Stonu s troprutom viticom koja tvori kružne motive između kojih se nalazi trolisna palmeta.¹²⁶ Bogatije ukrašeni pilastri oltarne ograde iz stonskog lapidarija također imaju sličan pleterni motiv, a autor ih datira u razdoblje od

¹²¹ R. Menalo, *Ranosrednjojekovna skulptura / Early Mediaeval sculpture*: 47, sl. 1-2; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*: 184-185, sl. 169,5-6.

¹²² M. Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture.«: sl. 15.

¹²³ Ivica Žile, »Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale.«, u: *Tisuću godina dubrovačke nadbiskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije*, ur. Želimir Puljić i Nediljko A. Ančić. Dubrovnik-Split: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 2001: 455-515 (posebno 468-467, 505, T. VIII, sl. 4).

¹²⁴ Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987: 122, Tab. VII, sl. 2; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*: 186, sl. 171.2.

¹²⁵ Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga, Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*: 184, 186, sl. 171,3-4.

¹²⁶ M. Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca.«: 174, sl. 29.

9. do 11. st.¹²⁷ Sličan motiv nalazimo i na ulomku koji je pronađen pri istraživanju dubrovačke katedrale. Troprute vitice granaju se na tri lista pri čemu jedna završava spiralno i tvori motiv oka.¹²⁸

Posljednji ulomak kamene plastike dimenzionalno je najveći, a nađen je u grobu 8 u površinskom sloju pri otvaranju grobnice (T. XVI.3). Ukrašen je s jedne strane troprutom pletenicom, a moguće je da se radi o ulomku dovratnika. Ornamentom su mu analogni nalazi iz Janjine na Pelješcu¹²⁹ te ulomak dovratnika koji se čuva u stonskom lapidariju (9-11. st).¹³⁰ Sličan ornament troprute pletenice nalazimo i na ulomku pluteja koji je pronađen prilikom istraživanja dubrovačke katedrale.¹³¹

Nalazi kamene plastike iz zadnjeg istraživanja crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku (2011-2012) prema ornamentima i analognim primjerima mogu se datirati u šire razdoblje od 8. do 11. st. Uobičajeni su za južnodalmatinsku pleternu skulpturu.

Mramor i kamen

Uz vanjsku sjevernu stranu crkve, u sivom izmiješanom sloju punom gara, izgorenog drva, kostiju i građevinskog materijala, pronađena je sivobijelo prošarana mramorna profilacija (T. XVI.6). Više ulomaka fragmenata obrađenog bijelog mramora (T. XVII.1-2) nađeno je također uz sjevernu stranu crkve na području nekadašnje arle u humusnom sloju, kao i na predjelu uz apsidu, u smeđosivoj zemlji punoj primjesa i ljudskih kostiju. Fragmenti mramora i kamena s tragovima obrade (T. XVII.3-5) nađeni su unutar crkve, a vjerojatno su nastali tijekom njezine renovacije prilikom preklesavanja namještaja. Ti su fragmenti pronađeni na istočnoj strani crkve u površinskom sloju koji sadržava i raniji materijal zaostao od prijašnjih istraživanja, i na zapadnoj strani crkve uz grob 37 u tamnosmeđem sloju s tegulama, razlomljenim kamenjem, bijelom

¹²⁷ A. Dračevac, »Pleterni skulptura u lapidariju u Stonu.«: 138, 142-143, sl. 6a, 6b.

¹²⁸ I. Žile, »Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale.«: 470, 508, T. IX, sl. 4.

¹²⁹ M. Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca.«: 168, sl. 8-11.

¹³⁰ A. Dračevac, »Pleterni skulptura u lapidariju u Stonu.«: 146-147, sl. 15.

¹³¹ I. Žile, »Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale.«: 462, 493, T. IV, sl. 3.

rahlom žbukom i većim kamenjem. Nađeni su u udubini u kojoj je deponiran građevinski materijal tijekom rada na romaničkoj crkvi, ali može se raditi i o raspadnutoj građevinskoj konstrukciji. U istom kontekstu nađen je veći ulomak kamena oslikan crvenom bojom koja je djelomično isprana (T. XVI.7).

Krovni crijep

Unutar crkve pronađeni su ulomci krovnog crijepa - tegula i kanalice (T. XVIII.1-2) u različitim slojevima, no u manjoj mjeri na istočnom dijelu crkve jer je on već ranije bio prekopan. Materijal potječe iz različitih slojeva, od onih najranijih (iz kasne antike / ranog srednjeg vijeka) do onih iz kasnijeg srednjeg vijeka (romanike). Nalazi su vrlo usitnjeni, pa nije moguće rekonstruirati njihov izvorni izgled i dimenzije. Nemaju sačuvane pečate što također otežava njihovu precizniju determinaciju. Pronađen je veći broj fragmenata što objašnjavamo sekundarnom upotrebom antičkih tegula u srednjovjekovnom razdoblju. Osobito su tegule i kanalice korištene u srednjovjekovnoj grobnoj arhitekturi, pa je moguće da su ovi ulomci preostali od uništenih ranijih srednjovjekovnih grobova. Prije takve primjene, vjerojatno je u kasnoantičkom razdoblju postojala u blizini neka građevina koja je bila prekrivena krovnim crijepom. Slični nalazi antičkih tegula i imbreksa nađeni su u istraživanju groblja uz crkvu Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.¹³²

Keramički nalazi

U posljednjem istraživanju crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku nađen je veći broj ulomaka keramičkih posuda koji se mogu datirati od kasne antike / ranog srednjeg vijeka (T. XVIII.3-7) do novog vijeka (T. XIX.1-7). U najranijim slojevima lokaliteta unutar crkve nađeni su ulomci kasnoantičkih keramičkih posuda među kojima se ističu ručke amfora (T. XVIII.3) od dobro pročišćene gline, od oker do intenzivnih narančastih nijansi. Pronađeni su ulomci stijenki posuda koje karakteriziraju horizontalna rebra ili glatke stijenke. Također su nađeni i ulomci drugačijih keramičkih posuda. Amfore i ostali keramički materijal produkti su kasne antike ili ranobizantskog razdoblja, no vrlo su fragmentarno

¹³² M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 86-87, 118, T. 27.

sačuvani. Slična je situacija s takvim nalazima kod crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.¹³³

Osim kasnoantičkih / ranobizantskih ulomaka, pronađeni su i keramički ulomci koji se stratigrafski mogu datirati u kasnobizantsko razdoblje (T. XVIII.4), a nađeni su u slojevima groblja uz sjevernu stranu crkve. Zastupljeni su ulomci keramike s horizontalnim rebrima i bez njih. Nađeni su u sloju iznad grobova 22 i 23, od kojih je grob 22 radiokarbonski datiran u 10. st. Slične nalaze iz tog vremenskog perioda nalazimo u materijalu s brodoloma kod Mljeta (11-12. st). Bizantske amfore uglavnom su se radile u radioničkim centrima istočnog Sredozemlja (Carigrad, radionice na crnomorskom području), no do sada pronađene posude na istočnom Jadranu nisu sasvim analogne onima pronađenima u Turskoj te crnomorskom i balkanskom zaleđu, pa postoji mišljenje da se u to vrijeme produkcija odvijala u lokalnim radionicama na obali.¹³⁴

Osobito se ističu nalazi ranosrednjovjekovne crvenonarančaste i crnosive keramike s profiliranim i izvijenim obodom. To su fragmenti uobičajenog keramičkog posuđa ranijeg i zrelog srednjeg vijeka. Posude su uglavnom bile loptastog oblika s kratkim vratom i naglašenim trbuhom. Najčešći su ukras ugrebene višestruke valovnice, ali ima i drugačijih ornamenata (dijagonalni urezi koji tvore rombove, horizontalni urezi, vertikalno ugrebene linije). Ukras se izvodio prije pečenja šiljastim alatima. Ima i posebno urezanih znakova (slovo X, grančica i sl.) (T. XVIII.5-6), no zastupljeni su i ulomci bez ornamenta. Takav tip keramike odlikuje se varijacijama u proizvodnji na pojedinim lokalitetima tako da je za pretpostaviti da su te posude produkti lokalnih radionica.¹³⁵ Jedan dubrovački ulomak ima vrlo slične višepolute X ureze (T. XVIII.6) kao i posuda iz Crkvine u Biskupiji.¹³⁶ Nađeni su i veći ulomci keramike ukrašene utiskivanjem prstiju ispod oboda (T. XVIII.7), a analogne primjere nalazimo kod crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.¹³⁷ Dubrovačkim su nalazima slične keramičke posude s izvijenim obodom, trbušasto-kružnog ili jajoliko-kružnog

¹³³ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 86, 117, T. 26, 3-6.

¹³⁴ Zdenko Brusić, »Ranosrednjovjekovni nalazi iz hrvatskog podmorja.« *Archaeologia Adriatica* 4 (2010): 243-255 (posebno 243-255).

¹³⁵ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 111.

¹³⁶ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: T. XXXV, 1; J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: T. LV,9.

¹³⁷ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 115, T. 24, 5.

oblika, glatke površine ili s raznim urezima i valovnicama. Taj tip posuda pronađen je na više srednjodalmatinskih staroslavenskih groblja (Kašić, Glavčurak, Nin, Biljane Donje, Stankovci, Biskupija, Vrlika).¹³⁸ Te posude izrađene su od gline različite čistoće i boje (ovisno o pečenju). Keramičke posude takvog tipa pronađene su i u istraživanju groblja iz ranog 8. st. u Rodaljicama kod Benkovca.¹³⁹ Veća količina ulomaka slavenske keramike nađena je u istraživanju Crkvine u Galovcu. Autor dijeli posude na tri grupe i datira ih u periode 8-10. st, zatim 11-13. st. i 13-15. st. Prva je skupina srodna kasnoantičkoj autohtonoj keramici. Druga je rađena od dobro pročišćene gline, a ukrašena je ugubenim brazdama i valovnicama koje su izvedene češljastim alatom. Zadnja se skupina djelomično razlikuje od svojih prethodnica.¹⁴⁰ Ulomci neornamentirane keramičke posude istog tipa nađeni su u starohrvatskom grobu kod crkve Sv. Jurja na Putalju.¹⁴¹ Slični keramički nalazi iz ranog srednjeg vijeka (7-11. st) nađeni su i na ranosrednjovjekovnom groblju na lokalitetu Brig kod izvora Zduša nedaleko od Vrljike. Trbušastokružnog su oblika, s profiliranim vratom i obodom izvijenim prema van. Te posude ukrašene su urezanim paralelnim i isprekidanim crtama, ili su bez ukrasa.¹⁴² Poznati su i analogni primjeri takvih posuda iz istraživanja Istre.¹⁴³

Dakle, takvi su nalazi karakteristični za srednju Dalmaciju, no očito je njihova raširenost sezala i dosta južnije nego što se smatralo do nedavno, jer su nađeni u istraživanjima crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj¹⁴⁴ i crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku.¹⁴⁵ Takav materijal iz srednje Dalmacije prvenstveno je vezan uz grobove, dok su dubrovački nalazi nađeni u nasipnim slojevima, uz

¹³⁸ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 132, T. T. XXXV, 1-2, XXXVI, 1, T. XLII, 1, T. LXVII, 1, 2, 6, T. LXVIII, 1, 4, T. XCI, 1-4; J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 109-115, table LIII-LXIII, LXXXIII-XCVIII; M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 192-193, 631-632, sl. 90, Tablice 351-352.

¹³⁹ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 295-297, sl. 3.

¹⁴⁰ J. Belošević, »Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvine u selu Galovcu kod Zadra.«: 140-141.

¹⁴¹ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 262-263, 307, Tab. I.9.

¹⁴² Dušan Jelovina, »Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu "Brig" kod izvora Zduša nedaleko Vrljike.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/13 (1983): 105-115 (posebno 105-113, sl. 3-6, T. I-II).

¹⁴³ Branko Marušić, »Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri.« *Starohrvatska prosvjeta* 14 (1984): 41-76; Branko Marušić, »Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11 (1986): 107-122 (posebno 113, 114, 116, 118, 120, sl. 5/1, sl. 10).

¹⁴⁴ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 84-86, 115-116, T. 24-25.

¹⁴⁵ N. Topić, I. Radić i Ž. Peković, *Dokumentacija o arheološkom istraživanju lokaliteta Crkva sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku (2011.-2012)*.

grobove ili unutar crkve pa im se zatečeni kontekst razlikuje. To se može objasniti uništavanjem ranijih grobova u kojima su takvi keramički nalazi mogli stajati kao prilog. U crkvi Sv. Stjepana takvi keramički ulomci većinom su nađeni u rano-srednjovjekovnom sloju starijem od predromaničke crkve, tako da ovdje možemo predložiti interpretaciju tih nalaza kao predslavenskih elemenata. O takvoj se teoriji već raspravljalo u kontekstu nalaza slične keramike vremenski bliske kasnoantičkom razdoblju.¹⁴⁶ Sličnih keramičkih posuda ima u kasnoantičkim grobovima u unutrašnjosti Dalmacije (4-6. st) (okolica Sinja i Imotskog) te na području jugozapadne Bosne,¹⁴⁷ što svjedoči o kontinuitetu stavljanja takvih priloga u grobove. Takve posude grube izrade iz kasnoantičkog razdoblja nije jednostavno razlikovati od kasnije slavenske keramike koja vuče porijeklo iz antičke produkcije.

U kontekstu kosturnice 19 pronađena je polovica keramičkog pršljena (T. XX.7). Takvi su nalazi vrlo rijetki, a uglavnom se radi o plosnatim perforiranim kolutima sa zaobljenim ili oštrim rubovima. Kao nalazi ili grobni prilozima pršljeni su poznati od prapovijesti do srednjeg vijeka.¹⁴⁸ Vjerojatno su imali funkciju utega za vreteno, a vremenski raspon upotrebe takvih nalaza u srednjem vijeku vrlo je dug, od polovice 8. do sredine 14. st.¹⁴⁹ Čest su nalaz na nekropolama (Biskupija, Cetina-Sv. Spas, Bribir, Biljane Donje), i u grobovima i izvan njih.¹⁵⁰ Poznati su nalazi iz Kašića, Nina,¹⁵¹ Smilčića, Biskupije, Đevrski,¹⁵² Glavičina (kod sela Mravince iznad Solina),¹⁵³ Putalja.¹⁵⁴ Na Crkvini u Galovcu također su pronađeni keramički pršljeni u otkopnim slojevima, a mogu se datirati u razdoblje 9-11. st.¹⁵⁵

¹⁴⁶ Ante Milošević, »Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji.« *Diadora* 12 (1990): 327-369.

¹⁴⁷ A. Milošević, »Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji.«: 331, 336-356.

¹⁴⁸ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća - s posebnim obzirom na rezultate istraživanja groblja na području sjeverne Dalmacije*: 122-123.

¹⁴⁹ M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 186-187, 622, T. 342.

¹⁵⁰ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 129, T. XXV, 6-7, T. XLV, 11-15, T. XLVI, 13.

¹⁵¹ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća - s posebnim obzirom na rezultate istraživanja groblja na području sjeverne Dalmacije*: T. LXXIV, 1-3.

¹⁵² M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 186-187, sl. 87.

¹⁵³ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 57, T. LXXXVIII, 13.

¹⁵⁴ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 283, 318, Tab. XII.13.

¹⁵⁵ J. Belošević, »Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra.«: 135, T. XXXI/1-6, T. XXXII/1,2.

Osim ranije srednjovjekovne keramike pronađeni su i ulomci kasnosrednjovjekovne i novovjekovne glazirane i neglazirane keramike (T. XIX.1-7). Glazirana keramika pretežno je talijanske produkcije 16-17. stoljeća (višebojna *riverstita*, majolika s *a scaletta* motivom, *maiolica compendiaria*, *maiolica berettina*, kasna grafita). Slične ulomke glazirane keramike (*invetriata*, *maiolica*, *graffita*) nalazimo duž cijele istočne obale Jadrana, što ukazuje na izvrsne trgovačke kontakte s talijanskim centrima toga doba.¹⁵⁶ Jedan je fragment španjolske proizvodnje 14-15. st. s ukrasnim bršljanovim listom (?), oslikan tamnoplavom bojom (T. XIX.6),¹⁵⁷ a nekoliko je ulomaka engleske provenijencije - kamenina iz 18-19. st. (T. XIX.7).¹⁵⁸ Ulomci glazirane keramike česti su nalazi u jezgri Dubrovnika, što ukazuje na bogatstvo grada i visoku kulturu življenja.

Osim posuda zanimljiv su nalaz keramički žetoni različite veličine (T. XX.10) izrađeni od fragmenata keramičkih glaziranih i neglaziranih novovjekovnih posuda. Pronađeni su među nalazima iz prve faze groba 8 uz sjevernu stranu crkve.

Značajan su nalaz rijetki ulomci talijanskih glaziranih keramičkih podnih pločica (T. XIX.8). Pločice su oslikane zelenom, žutom i plavom bojom, vegetabilnim i geometrijskim motivima. Slični su nalazi pronađeni u istraživanju ispod Mosta od Pila u Dubrovniku, što ukazuje na to da su neke građevine u Dubrovniku imale raskošno ukrašene podove. Analogni su im nalazi napuljske provenijencije koji se čuvaju u beogradskom Muzeju primijenjene umjetnosti, a datiraju se u renesansno razdoblje (kraj 15-16. st).¹⁵⁹

¹⁵⁶ Helga Zglav-Martinac, *Ulomak do ulomka... Prilog proučavanju keramike XIII. - XVIII. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu*. Split: Književni krug Split i Muzej grada Splita, 2004; Karla Gusar, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010; Liljana Kovačić, *Stolna keramika u Dubrovniku: Arheološki nalazi 14. - 17. st. / Il vasellame da mensa a Dubrovnik: Reperti archeologici dei secoli XIV - XVII*. Dubrovnik: Dubrovački muzeji - Arheološki muzej, 2010; T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 103-164.

¹⁵⁷ Branka Milošević i Nikolina Topić, »Nalazi španjolske (gotičko-mudejarske) keramike s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela i Kula Gornji ugao u Dubrovniku / Finds of Spanish (Gothic-Mudéjar) pottery from the Saint Mary of the Castellum and Upper Corner tower sites in Dubrovnik.« *Archaeologia Adriatica* 6 (2012): 149-178 (posebno 165, 167, sl. 14).

¹⁵⁸ K. Gusar, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*: 210-214, 462-464, kat. 684, 687-689.

¹⁵⁹ Milica Križanac, *Italijanska majolika 16.-19. vek / Maiolica italiana 16-19 secolo / Italian majolica 16th-19th centuries*. Beograd: Muzej primijenjene umjetnosti, 2007: 72-75, kat. 13-14.

Koštani nalazi

Koštani su nalazi rijetki, a među njima su zastupljeni: dvostrani češljevi, igla, recipijent s perforacijama, igraće kocke, obrađena kost (T. XX.1-6, 9). Tradicija obrade kosti poznata je od najranijih vremena, a nastavljena je u srednjem i novom vijeku.

Nalazi dvostranih koštanih češljeva (T. XX.1-3) predstavljaju ulomke pravokutnih ili kvadratnih češljeva sa zupcima s objiju strana, od kojih je jedna gušće nazubljena. Po sredini je koštana letvica sa željeznim zakovicama koja služi kao pojačanje, ali i za bolje držanje češlja u ruci, a ima i dekorativnu funkciju, kao i kod ninskih i stankovačkih primjeraka.¹⁶⁰ Smatra se da su češljevi korišteni ne samo kao toaletni pribor nego i kao ornament u kosi.¹⁶¹ Ti predmeti u upotrebi su od rimskog vremena, a takvi su nalazi česti u kasnoantičkim naseljima i nekropolama iz vremena seobe naroda na širem euroazijskom prostoru. Nalazi iz nekropola srednje Dalmacije svjedoče da se radi o prilozima u ženskim grobovima, dok je primjerak iz Nina nađen u naseobinskom sloju.¹⁶² Ovi dubrovački nalazi nađeni su izvan grobnog konteksta, a vjerojatno su bili inventar uništenih ranosrednjovjekovnih/predromaničkih grobova na koje je sjela romanička crkva. Prema zatečenoj stratigrafiji možemo ih datirati u razdoblje 8-9. stoljeća, dakle slično onima iz starohrvatskih grobova s područja sjeverne Dalmacije (nekropole u Ninu i Stankovcima, 8. st).¹⁶³ Takvi češljevi nađeni su u Gorici na Strančama, u Biskupiji i Kašiću, a izvrsno sačuvan češalj s koštanom futrolom ornamentiran urezima nađen je u grobu na Otresu kod Bribira.¹⁶⁴ Koštani češalj pronađen je prilikom istraživanja groblja župne crkve

¹⁶⁰ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 123; M. Petrinc, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 309, 315, 323, 354, T.31 / G-15,1, T.37 / G-55,6, T.45 / G-128,3, T.76 / G-7,4.

¹⁶¹ M. Petrinc, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 186.

¹⁶² J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*: 124.

¹⁶³ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća - s posebnim obzirom na rezultate istraživanja groblja na području sjeverne Dalmacije*: 123-124, T. XXXIV, 44; T. LXXX, 1-2; T. LXV, 1-3; M. Petrinc, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 185-186, 315, 323, 354, T. 37.6, T. 45.3, T. 76.4.

¹⁶⁴ Mate Zekan, »Pregled istraživanja lokaliteta Otres-Lukačuša.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/27 (2000): 261-271 (posebno 267, 269); M. Petrinc, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 185-186.

Sv. Asela u Ninu, čiji se nalazi datiraju na početak 7. st.¹⁶⁵ Slični nalazi najbrojniji su na istarskim nekropolama 7. i 8. stoljeća, a pripisuju se etnički miješanom stanovništvu (romaniziranim starosjediocima i pridošlim Slavenima). Slični nalazi učestali su na području srednje Europe.¹⁶⁶

Ističe se rijedak nalaz koštane igle-ukosnice (T. XX.4), koja je pronađena na zapadnoj strani crkve u kasnijem srednjovjekovnom sloju. Iгла ima oštećenja pri vrhu i dnu. Slični su joj nalazi koštanih igala iz Pule datirani u period 15-17. st. Povezuju se s tkanjem i vezenjem, no funkciju im nije moguće sasvim odrediti. Pulske nalazima nedostaju glavice, a vjerojatno su bile loptaste između dva prstena,¹⁶⁷ poput ovdje predstavljenog nalaza igle. Moguće je da su služile i kao ukosnice.

Cilindrični recipijent s perforacijama (T. XX.6) jedinstven je među dubrovačkim nalazima. Nađen je u zapuni groba 37, izrađen je od bjelokosti, ima zaobljen obod pod kojim su urezane dvije paralelne kružnice, a ispod njih izvedene su male kružne perforacije u tri reda. Paralelni primjeri koštanih recipijenata cilindričnog ili valjkastog oblika pojavljuju se na nekropolama s kršćanskim načinom pokapanja, dok su tročlani recipijenti više karakteristični za poganski horizont. Dubrovački ulomak sličnog recipijenta pronađen je u grobu 37 u kojem smo našli novovjekovni inventar nalaza u kontekstu s pokojnicima, ali ima i nalaza izvan tog konteksta u gornjem zasipu groba u koji je ovaj nalaz mogao dospjeti iz drugačijeg konteksta. Takvi su predmeti činili inventar muških grobova, a samo se u jednom slučaju radilo o ženskom grobu (Knin-Spas). Nosili su se o pojasu obješeni o traku, mogli su imati drvene ili limene poklopce, a služili su za držanje sitnih potrepština.¹⁶⁸ Identičan primjer u literaturi za sada ne nalazimo, no najbliži analogni motivi su recipijenti iz Knina i Pridrage koji imaju urezane koncentrične kružnice na vrhu, dnu i po sredini kutijice, te linije koje tvore višerute vrpce (rombove) i koncentrične kružice s točkom u središtu.¹⁶⁹ Slični su

¹⁶⁵ R. Jurić, »Novija istraživanja srednjovjekovnih grobalja na zadarskom području.«: 300.

¹⁶⁶ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća - s posebnim obzirom na rezultate istraživanja groblja na području sjeverne Dalmacije*: 124.

¹⁶⁷ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 235-237, kat. 108.

¹⁶⁸ M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 261-262, 621, T. 341.

¹⁶⁹ M. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 261-262, 484, 534, T. 206,3, T. 256,4.

nalazi nađeni i u Bosni (Gomjenica kod Prijedora).¹⁷⁰ Takvi predmeti potječu iz avaro-slavenskog kulturnog kruga.¹⁷¹

U grobu 8 nađene su tri igraće kocke od kosti (T. XX.9). Na njima su urezane oznake-kružići, a svaka sukladno broju stranica ima šest oznaka, od jednog do šest kružića-točkica. Analogna koštana kockica, datirana u razdoblje 15-16. stoljeća, nađena je tijekom arheološkog istraživanja u Istri (pred crkvom Sv. Petra i Pavla u Sv. Petru u Šumi). Uglavnom ih nalazimo u slojevima iz razdoblja 12-16. st. Izrađivale su se na način da bi se narezale kockice željene veličine, svrdlom bi se izdubile rupice, a zatim bi se kockica ispolirala.¹⁷²

Fragment životinjske kosti s gustim kosim paralelnim urezima na jednom dijelu (T. XX.5) jedini je takav nalaz na lokalitetu, a pronađen je u GR 8.

Stakleni nalazi

Vrlo fragmentarna, ali raznolika skupina staklenih fragmenata, datirana u period od kasnoantičkog/ranosrednjovjekovnog razdoblja (?) do novog vijeka, pronađena je u zasipu grobova i slojevima (T. XXI). Provenijencijski ta stakla možemo odrediti kao bizantske, dubrovačke, venecijanske, češke i zapadno-europske produkte. Tipološki su zastupljene čaše, kupa, boce, vrč, svjetiljke, prozorsko staklo (*oculi*), mozaična kockica (?).

Uz sjevernu vanjsku stranu crkve, na prijelazu slojeva iznad groblja, pronađen je ulomak tamnoplavog neprozirnog stakla. Moguće je da se radi o oštećenoj kockici mozaika (T. XXI.1). Slična plava mozaična kockica pronađena je u Venecijanskoj laguni, a datirana je u razdoblje 10-12. st. Taj talijanski primjerak sodno je staklo zamućeno kvarcom, a boja je dobivena kobaltnim mineralom. Sličnom tehnologijom dobivene su plave kockice mozaika iz bazilike Sv. Marka u Veneciji datirane u 14. st. Moguće je da se radi o venecijanskoj produkciji u oba talijanska primjera.¹⁷³ U to vrijeme i Dubrovčani su uvezili slično luksuzno staklo

¹⁷⁰ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*: 130, T. LXXXIV, 10-11; M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 262, 578, T. 300,4.

¹⁷¹ M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*: 262.

¹⁷² T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 246-248, kat. 113.

¹⁷³ Marco Verità, Alessandro Renier i Sandro Zecchin, »Chemical analyses of ancient glass findings excavated in the Venetian Lagoon.« *Journal of Cultural Heritage* 3 (2002): 261-271 (posebno 268, sample T854E).

s venecijanskog područja, pa se može pretpostaviti i takvo porijeklo nalaza. No, ne treba isključiti i mogućnost da je to kockica rimskog mozaika. Vrlo slične tesere mozaika, datirane u 3. stoljeće, pronađene su u Duklji.¹⁷⁴ Pouzdan odgovor na to pitanje pružila bi kemijska analiza.

Od ranijih stakala zanimljiv je ulomak stijenke čaše s kapljicom od tirkizno-zelenog stakla (T. XXI.2), nađen unutar crkve na njezinu zapadnom dijelu u ranijem romaničkom sloju. Kemijskom analizom ulomka došlo se do spoznaje da bi mogao biti maloazijskog porijekla (iz bizantskih radionica 10-12. st),¹⁷⁵ iako taj kemijski sastav odgovara i rimskom staklu koje je izrađivano od istog minerala.

Zelenkasti ulomak stijenke čaše (?) (T. XXI.3) s dvjema smeđim horizontalno apliciranim nitima pronađen je u grobu 8 na posljednjoj razini grobnice na kojoj je kostur datiran metodom ¹⁴C u 12. st. No, fragment je mogao propasti iz gornjeg zasipa grobnice, koji uglavnom sadrži ulomke 14-16. st.¹⁷⁶ Niti smeđe boje dosta su rijetke (sličan je nalaz s Kraljeve Sutjeske),¹⁷⁷ dok su ulomci s plavim nitima učestali na području balkanskog zaleđa i istočne obale Jadrana,¹⁷⁸ no nisu nađeni u crkvi Sv. Stjepana.

U zasipu iste grobnice (GR 8) nađeno je nekoliko fragmenata čaša vrlo tankih stijenki s motivima pčelinjeg saća, rombova, kružića, cik-cak linija, heksagona različitih veličina i razmaka ornamenta (T. XXI.4).¹⁷⁹ Motivi su izvedeni optičkim puhanjem, tj. na način da se ukras posude dijelom formira u kalupu od drva ili bronce, nakon čega se slobodnim puhanjem mijenja ili zatupljuje.¹⁸⁰ Taj tip čaša naziva se *bicchieri gambassini*, karakteriziraju ih vrlo

¹⁷⁴ Miloš Živanović, *Dodir vatre, priča o staklu iz muzejskih zbirki Crne Gore*. [Katalog izložbe]. Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice, 2017: kat. 44.

¹⁷⁵ Nikolina Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2015: 99-100.

¹⁷⁶ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 148, kat. 178.

¹⁷⁷ Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: Sarajevo publishing, 2004: 225.

¹⁷⁸ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 144-149.

¹⁷⁹ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 130-132, kat. 046, 056, 058, 063.

¹⁸⁰ Despina Ignatiadou i Anastassios Antonaras, *Rečnik antičkog i srednjovjekovnog staklarstva - terminologija, tehnologija, tipologija / Dictionary of Ancient and Medieval Glassworking - terminology, technology, typology*. Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, 2011: 33-34.

tanke stijenke, a proizvodile su se u Toscani. Bile su popularne tijekom druge polovice 14. st. i cjenovno dostupne.¹⁸¹ Takvi nalazi poznati su i iz istraživanja samostana Sv. Marije od Kaštela u jezgri Dubrovnika. Sličnih nalaza ima dosta diljem Europe, osobito u Italiji, ali su zabilježeni i na više lokaliteta na Balkanu.¹⁸²

Pronađeno je više fragmenata bikoničnih kasnosrednjovjekovnih svjetiljki (14-15. st) (T. XXI.5-6), vjerojatno dubrovačke ili venecijanske produkcije.¹⁸³ Uglavnom su imale po tri ručke koje su služile za vješanje na metalni lančić, ali su mogle biti i glatkih stijenki bez aplikacija. Taj tip rasvjete bio je uobičajen na dubrovačkom području. Ulomcima iz crkve Sv. Stjepana nalazimo brojne analogije na istočnoj jadranskoj obali (Zadar,¹⁸⁴ Koločep,¹⁸⁵ Župa dubrovačka,¹⁸⁶ Kotor¹⁸⁷) i u zaleđu (Crkvina na Galovcu,¹⁸⁸ Bribir¹⁸⁹). Ističe se fragment ručke od kobaltnoplavog stakla (T. XXI.6) s ostatkom stijenke svijetiljke od bezbojnog stakla.¹⁹⁰ Sličan primjer pronađen je među zadarskim nalazima, među kojima se osobito ističe svijetiljka od bezbojnog stakla s tri modre i tri žućkaste trakaste ručke s ušicama.¹⁹¹

¹⁸¹ Irena Lazar, »Srednjeveško steklo iz Celja / Medieval Glass from Celje.« *Archaeologia Historica Slovenica* (Srednjeveško Celje) 3 (2001): 69-96 (posebno 70).

¹⁸² N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 130-132, kat. 043-045, 047.

¹⁸³ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 191-194, kat. 493, kat. 503.

¹⁸⁴ Vedrana Jović Gazić, »Kasnosrednjovjekovne staklene svijetiljke iz Zadra.« *Archaeologia Adriatica* 10 (2016): 133-171.

¹⁸⁵ Verena Han, *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV-XVI vek)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1981: 260, T. III/2, T. IV/2,4.

¹⁸⁶ M. Perkić, »Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj.«: 82, 114, kat. 14-18, T. 23/1-5.

¹⁸⁷ Milica Križanac, *Srednjovjekovno staklo iz katedrale Svetog Tripuna u Kotoru*. Beograd: Filozofski fakultet - Centar za arheološka istraživanja, 2001 (izvorni naslov: *Средњовековно стакло из цркве Светог Трипуна у Котору*): 49-53, T. XIV-XVI, kat. 98-103.

¹⁸⁸ J. Belošević, »Ishodi pete, završne kamapanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra.«: 139-140, T. XL.

¹⁸⁹ Vedrana Delonga, »Staklo srednjovjekovnog Bribira.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/17 (1987): 87-111 (posebno 93, 106-107, Tab. XV/1).

¹⁹⁰ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 194, kat. 503.

¹⁹¹ V. Jović Gazić, »Kasnosrednjovjekovne staklene svijetiljke iz Zadra.«: 155, 160-161, 169; sl. 11, kat. 2/T.I.2, kat. 5/T.I.4.

Pored posuda i svjetiljki, pronađeno je i nekoliko ulomaka *ocula* (kružnog prozorskog stakla) od kojih se jedan dosta dobro sačuvao (T. XXI.7).¹⁹² Takvi su nalazi učestali na Balkanu, a nalazimo više analognih primjera na obali, jadranskom i balkanskom zaleđu.¹⁹³ *Oculi* (14-16. st) su bili vrlo popularni zbog pristupačne cijene, a izrađivani su u različitim veličinama. Njihova proizvodnja bila je osobito poznata na Muranu, ali i u Dubrovniku o čemu svjedoče nacrti iz dubrovačkog arhiva. Ugrađivani su u prozore sakralnih (crkve, samostani), javnih (državne zgrade) i privatnih građevina (privatne palače, ljetnikovci).¹⁹⁴

Također su nađeni ulomci novovjekovnih boca i bočica te vrčeva, kupa i čaša, zapadnoeuropske i češke provenijencije.

Nabožni predmeti

Svi nalazi koji pripadaju kategoriji nabožnih predmeta ili devocionalija¹⁹⁵ pronađeni su u istraživanju groba 37 unutar crkve. Sam smještaj groba ukazuje na važnost i viši status osoba koje su tu pokopane, za razliku od onih koje su pokopane izvan crkve.

Pronađene su krunice od stakla, metala i kosti s brončanim medaljicama i raspelom (T. XXII.1-4, 6-8). Ističe se krunica od metalnih kugličastih zrna spojenih metalnim kukicama, koja sadrži i medaljicu te prečke križića *credo* (T. XXII.1). Slijedi krunica izrađena od zelenih staklenih kugličastih zrna (sačuvana 42 zrna) (T. XXII.2). Sličan primjer krunice nalazimo u Čazmi, no za razliku od te, ovaj dubrovački nalaz nema sačuvana razdjelna zrna.¹⁹⁶ Sljedeći nalaz krunice dobro je sačuvan, a sastoji se od 110 većih i manjih kugličastih te elipsoidnih crnih i crnomodrih razdjelnih zrna (XXII.7).¹⁹⁷ Izvrsnu analogiju

¹⁹² N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 202, kat. 514.

¹⁹³ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 200-204.

¹⁹⁴ Verena Han, »Fifteen and sixteen century trade in glass between Dubrovnik and Turkey.« *Balkanica* 4 (1973): 163-178 (posebno 174-175).

¹⁹⁵ Predmeti koji utječu na širenje i prakticiranje pobožnosti (križevi, krunice, medaljice, privjesci, sličice sa svetačkim prikazima i sl). Vidi: T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 376, bilj. 947.

¹⁹⁶ Ana Azinović Bebek, »Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme / Seventeenth and eighteenth-century rosaries from Čazma.« *Opuscula archaeologica* 32 (2008): 167-193 (posebno 181, 191, kat. 13).

¹⁹⁷ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 427-428, kat. 572.

nalazimo na Prozorju (crkva Sv. Martina).¹⁹⁸ Jedna krunica izrađena je od kosti, zrna su glatka, kugličasta i crveno obojena (T. XXII.8).

Crna poliedarska perlica (T. XXII.5) izrađena od gagata nađena je u sloju uz grob 35 na zapadnoj strani crkve.¹⁹⁹ Vjerojatno je služila kao zrno krunice pronađene u nekom od grobova prilikom ranijeg istraživanja čiji nalazi nisu sačuvani. Budući da je nađena uz grob 35, moguće je da se radi o tom grobu i da je ispala prilikom njegova čišćenja. Slični su nalazi s Mljeta (crkva Sv. Marije)²⁰⁰ te iz Pule (crkva Sv. Teodora).²⁰¹

Krunice su izrađivali majstori *paternosteri*, a radionice su im se nalazile u blizini sakralnih objekata.²⁰² Upotreba nabožnih predmeta ustalila se do polovice 17. stoljeća, ali je upotreba krunica prisutna već i u drugoj polovici 16. st. Broj zrna varira, tijekom 16. i 17. st. krunicama se pridružuju medaljice i križevi, a nešto kasnije (17-18. st) nalazimo ih skupa u grobovima.²⁰³ Nabožne predmete iz groba 37 u crkvi Sv. Stjepana u Dubrovniku možemo datirati u razdoblje 17. st. prije potresa 1667. godine.

U istom su grobu nađene i dvije brončane medaljice (T. XXII.3-4) koje su bile sastavni dijelovi metalne krunice (T. XXII.1), no nađene su razdvojene. Na jednoj od medaljica vidi se prikaz antičkog hrama s trokutastim zabatom i parom pročelnih stupova te godina 1625. (T. XXII.3), dok drugu stranu iste medaljice nije moguće očitati. Sličan nalaz medaljice s dvostruko profiliranim rubom i prikazom hrama nađen je u grobu iz 16. st. uz crkvu Sv. Jurja na Putalju. S druge strane putaljske medaljice prikazana su tri stojeća lika u dugim tunikama, čini se da imaju i aureole, a središnji lik drži štap.²⁰⁴ Medaljice uglavnom prikazuju Isusa Krista, Bogorodicu, svece i slično, a izrađene su pretežno od bronce i bakra, rjeđe od plemenitih metala. Masovno se počinju izrađivati

¹⁹⁸ Juraj Belaj, »Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju / Interpretation of the Modern Age finds from the graves of the church of St. Martin at Prozorje.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23 (2006): 257-294 (posebno 279, 291, sl. 31).

¹⁹⁹ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 210, kat. 561.

²⁰⁰ N. Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*: 422, kat. 560.

²⁰¹ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 383, 390, kat. 153.

²⁰² T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 380.

²⁰³ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 378.

²⁰⁴ T. Burić, S. Čače i I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*: 274, 315, Tab. IX. 4.

tijekom 17. i 18. stoljeća,²⁰⁵ a ove dubrovačke nalaze pripisujemo 17. stoljeću zbog konteksta groba.

U istom kontekstu nađen je brončani križić-raspelo (T. XXII.6). Takvi su se predmeti uglavnom nosili u 17. i 18. stoljeću, a vjernici su ih pretežno nabavljali na hodočašćima.²⁰⁶

Keramičke lule

U zasipu groba 37 unutar crkve pronađena su četiri ulomka keramičkih lula. Tri su turskog tipa, koji se odlikuje raskošnom dekoracijom i time se razlikuje od jednostavnije ornamentiranih austrijsko-mađarskih, talijanskih ili zelovskih lula. Među takvim nalazima osobito se ističe ulomak čašice dekorirane biljno-geometrijskim motivima (cvjetići s laticama i trokutići ispunjeni mrežastim motivom) s tragovima pozlate (T. XXIII.1). Tako ukrašene lule izrađivane su u radioničkim centrima u Varni na Crnome moru, a datiraju se u 19. st.²⁰⁷ Od ostalih tipova, koji su učestali, jedan predstavlja dio čašice s biljno-geometrijskim motivima (T. XXIII.2) i također je u upotrebi u 19. st.²⁰⁸ Slično se datira i ulomak obruča tuljca (T. XXIII.3) koji je naglašen i nazubljen te ima kanalić koji je mogao služiti za umetanje žice koja je pridržavala poklopac na tuljcu.²⁰⁹ Posljednji ulomak izrađen je u selu Zelovu kod Sinja, a karakterizira ga glina oker boje, mrežasti motiv i kanalić po sredini obruča tuljca u koji se umetala žica za zatvaranje poklopca na tuljcu (T. XXIII.4).²¹⁰ Lule su bile potrošni predmeti svakodnevne upotrebe, a zbog svoje lomljivosti mijenjale su se nekoliko puta tjedno. Vjerojatno su kao otpadni materijal dospjele u zasip groba.

²⁰⁵ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 393.

²⁰⁶ T. Bradara i O. Krnjak, *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja*: 402-403.

²⁰⁷ Magdalina Stančeva, »Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej.« *Bulletin du Musée National de Varna* 8/23 (1972): 81-90 (posebno 83-84, sl. 22).

²⁰⁸ Branka Milošević i Nikolina Topić, »Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku.« *Starohrvatska prosvjeta* 38 (2011): 297-328 (posebno 318-319, sl. 56-58); Nikolina Topić i Branka Milošević, »Turkish clay pipes from archaeological excavations in Dubrovnik.« *Journal of the Académie International de la Pipe* 5 (2012/2013): 17-25 (posebno 20, Fig. 11).

²⁰⁹ B. Milošević i N. Topić, »Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku.«: 319, sl. 61; N. Topić i B. Milošević, »Turkish clay pipes from archaeological excavations in Dubrovnik.«: 21, Fig. 13.

²¹⁰ B. Milošević i N. Topić, »Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku.«: 323, sl. 76.

Grafitna talionička posuda

U grobu 37, u zasipnom sloju, nađen je veći ulomak grafitne talioničke posude (T. XXIII.5). Takvi su nalazi u velikoj količini pronađeni u Dubrovniku na lokalitetu Kula Gornji ugao (u ranonovovjekovnoj ljevaonici koja se smjestila na niveliranom prostoru nekadašnjih tanglija pod Minčetom)²¹¹ i ispod Mosta od Pila.²¹² Takve posude proizvodile su se na području Bavarske, a njihova upotreba bila je poznata na prostorima od Europe do Amerike.²¹³ Navedeni nalaz dospio je u grob u sklopu zasipa, a možemo pretpostaviti da se u blizini crkve u to vrijeme nalazila manja metalurška radionica i da je to predmet koji je nakon višestruke upotrebe odbačen. Na to ukazuje staklasta masa s vanjske strane ulomka nastala kao produkt taljenja metala na visokim temperaturama, te tragovi metala na unutrašnjoj strani što svjedoči o korištenju posude.

Kremen

Nekoliko manjih ulomaka kremenca (T. XXIII.6) pronađeno je na području crkve i uz njezinu sjevernu stranu. Vjerojatno se radi o kremenu koji je sekundarno upotrijebljen kao kresivo za puške kremenjače u srednjem vijeku.

Zaključna razmatranja

Arheološka istraživanja crkve Sv. Stjepana u Pustijerni u Dubrovniku, provedena 2011-2012, obuhvatila su sve kulturne slojeve unutar crkve i segment crkvenog groblja ispod dvorišta uz crkvu s njezine sjeverne strane, te su rezultirala novim važnim nalazima i interpretacijama. Dokumentirano je nekoliko faza lokaliteta od kasne antike do uništenja crkve u Velikom potresu 1667. godine. Osim višefaznog groblja izvan crkve koje prije nije bilo dokumentirano, izuzetno su bitni i najraniji slojevi ispod predromaničke građevine koji u prethodnim arheološkim kampanjama nisu bili istraženi, a u kojima je pronađen

²¹¹ Željko Peković i Nikolina Topić, »A late-medieval and post-medieval foundry in the historic centre of Dubrovnik.« *Post-Medieval Archaeology* 45/2 (2011): 266-290 (posebno 273-279).

²¹² Nikolina Topić i Željko Peković, *Arheološka dokumentacija o istraživanju Mosta od Pila u Dubrovniku*. Dubrovnik: Omega engineering d.o.o, 2015 (interna publikacija).

²¹³ Marcos Martín-Torres i Thilo Rehren, »Post-medieval crucible production and distribution: a study of materials and materialities.« *Archaeometry* 51/1 (2009): 49-74 (posebno 64).

materijal datiran u kasnoantičko/ranosrednjovjekovno razdoblje. Tu pripadaju dvostrani koštani češljevi, pločica fibule, ulomci amfora i drugačijih keramičkih posuda te pojedini fragmenti stakla. Pronađeni su i fragmenti keramike koji ukazuju na moguće postojanje predslavenskog elementa na lokalitetu.

Radiokarbonska analiza pet uzoraka kostiju dokazala je da su se groblja kontinuirano upotrebljavala stoljećima, bar od 806. do 1286. cal AD. Uzorci izgorenog drva dali su kronološki raspon 963-1219. i 1296-1407. cal AD, a mogu se povezati s nekim od požara ili potresa te sa širenjem ili dogradnjom crkve. Identificirano je nekoliko tipova grobova: grobovi u običnoj zemljanoj raci, grobovi u primitivnim drvenim ljesovima ili tkanini, grobovi u zemljanoj raci s djelomičnom upotrebom kamena, kosturnice s upotrebom morta (uz temelj romaničke apside, uz pročelje romaničke crkve), grobovi s upotrebom kamena i dnom od nabijenih kamenčića, zidane grobnice. Ukopavanje traje od početka 9. do 17. stoljeća (do 1667).

Neki su ukopi bili pojedinačni, dok su u zidanim grobnicama dokumentirani višestruki istovremeni ukopi ili ukopi u više faza. Također su zatečene situacije da su kosti ranijih pokojnika izvađene i vraćene na vrh groba nakon što su ukopani novi pokojnici. Takve kosti obično su smještene u kosturnice na vrhu grobnica ili su zgurane u temelje romaničke crkve da bi se dobio prostor za nove grobove. Pokojnici uglavnom leže na leđima i ruke su im ispružene ili preklopljene na trbuhu, rijetko su u drugačijem položaju. Pretežno su orijentacije istok-zapad, manji je broj ukopa orijentacije sjever-jug, a ima i onih s drugačijom orijentacijom.

Prva crkva sagrađena je u predromaničkom periodu, vjerojatno u drugoj polovici 8. st. jer je već početkom 9. st. imala pridruženo groblje. To je groblje postojalo u razdoblju 10-11. st. kontinuirano, što je dokazano radiokarbonskom analizom uzoraka kostiju, a prvi je grob datiran u 806. godinu. Prva crkva bila je jednobrodna, jednake širine kao i kasnija, i s apsidom koja je s vanjske strane bila pravokutna, a iznutra potkovasta. Na tri traveja dijelila su je dva para zidanih T-polupilastara, dok su uz pročelni zid bili smješteni kutni pilastri. Sredina pročelnog zida potpuno je poništena, dok su njegovi ostaci uz lateralne zidove iskorišteni u kasnijoj fazi. Podnica vezana za predromaničku crkvu očuvala se u tragovima samo u predjelu apside. Sljedeću fazu predstavlja romanička crkva (11-13. st) koja je longitudinalno proširena, no ostala je iste širine kao i ranija crkva. Inkorporirala je vanjske grobove na zapadnoj strani te je dobila novu apsidu polukružne forme.

Dogradnje su se nastavile u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, a groblje je i dalje bilo u upotrebi u novom vijeku, unutar crkve i izvan nje. Gradi se dodatak na sjeveru - kapela koja ima komunikaciju s crkvom kroz njezin sjeverni zid. Kontinuitet groblja nastavlja se uz novu crkvu i kapelu. Ukopavanje do 13. st. dokazano je radiokarbonskom analizom u ukopima bez konstrukcija izvan crkve. Uz sjeverni prostor crkve ukopavanje je nastavljeno u zidanoj grobnici do baroknog razdoblja, što znamo preko nalaza. U zidanim grobnicama unutar crkve ukopavanje traje do samog kraja funkcioniranja crkve u 17. st. Dakle, crkva je bila u funkciji do Velikog potresa 1667. godine, nakon čega se ne obnavlja te više nije u upotrebi, osim što se spominje održavanje nekog obreda u 18. stoljeću.

Bilo bi izuzetno značajno da se prostor oko crkve u potpunosti istraži jer je sasvim sigurno da se groblje prostiralo na cijelom tom području. Arheološka istraživanja često su nam jedini način da doznamo prošlost grada, budući da arhivski podaci nisu sačuvani za ranija razdoblja. Posljednje istraživanje crkve provedeno je u svrhu njezine obnove, pri čemu je otkriveno groblje uz sjevernu stranu te je provedeno i radiokarbonsko datiranje uzoraka kostiju i ugljena. Istraživanjem groblja došli smo do novih spoznaja o kontinuitetu korištenja crkve i njezinoj arhitektonskoj transformaciji. Projekt restauracije i konzervacije crkve Sv. Stjepana je dovršen (sl. 22), a obuhvatio je prezentaciju različitih stilova crkve kroz stoljeća, što se očitava u vanjskoj i unutarnjoj arhitekturi.

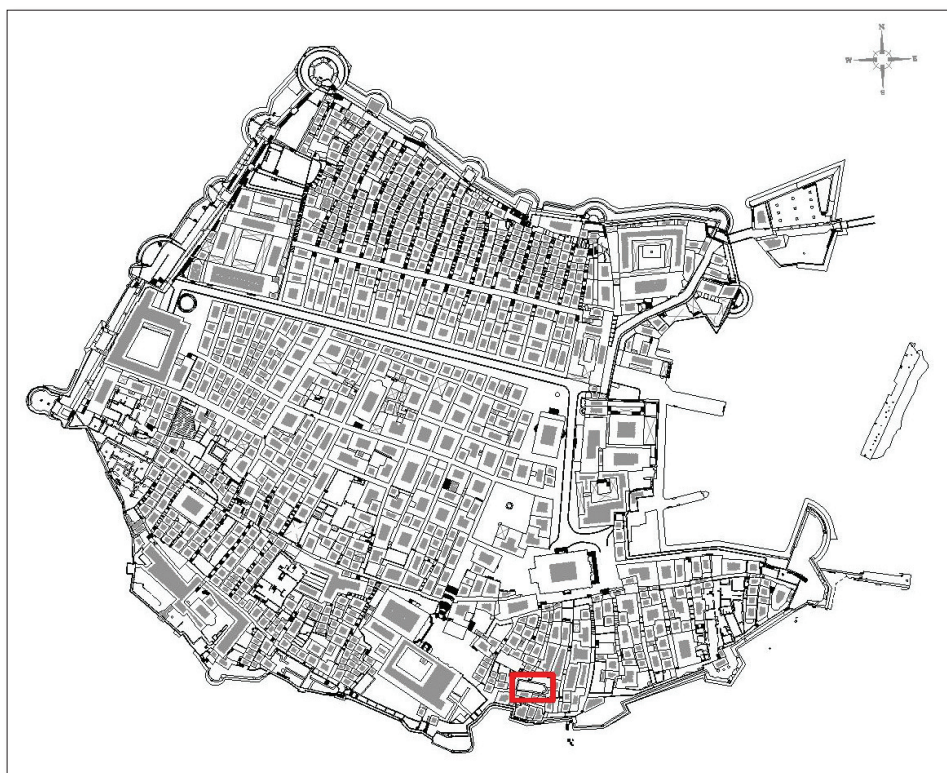
Zahvale

Za doprinos u izradi tlocrta i presjeka lokaliteta u AutoCAD-u zahvaljujemo arhitekticama Željki Buško i osobito Antoniji Radonić. Također, veliku zahvalnost dugujemo restauratoru Marku Rogošiću za fotografije metalnih nalaza u tablama T. XI-XIV i T. XV.5-6 te docentu Danku Šoureku s Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu za pomoć pri nabavljanju literature.

Zahvaljujemo stanarima uz crkvu Sv. Stjepana na strpljenju i podršci koju su nam iskazali za vrijeme istraživanja lokaliteta, a posebno gospođi Seki Kisić.

Prilozi

Fotografije

Slika 1. Položaj crkve Sv. Stjepana u Dubrovniku

Slika 2. Unutrašnji prostor crkve Sv. Stjepana prije istraživanja, 2011.

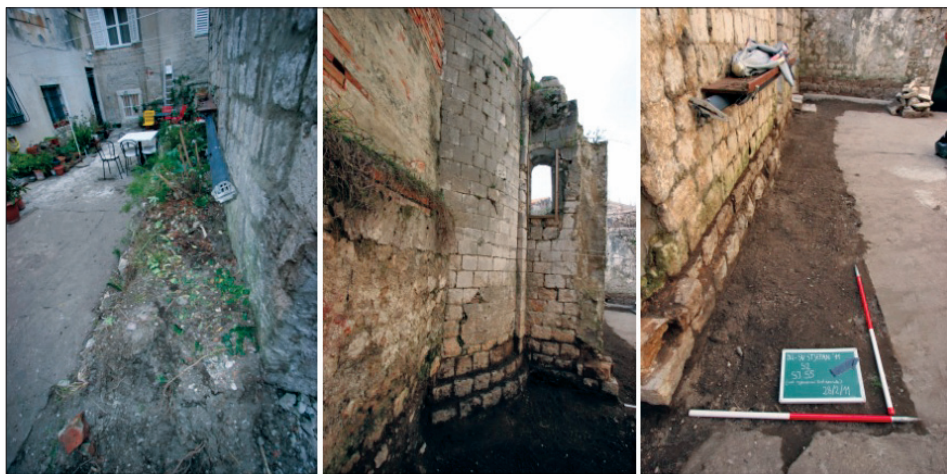
Slika 3. Fasada romaničke crkve, 2011.
(S-J)

Slika 4. Dio sjevernog zida crkve, 2011.
(Z-I)

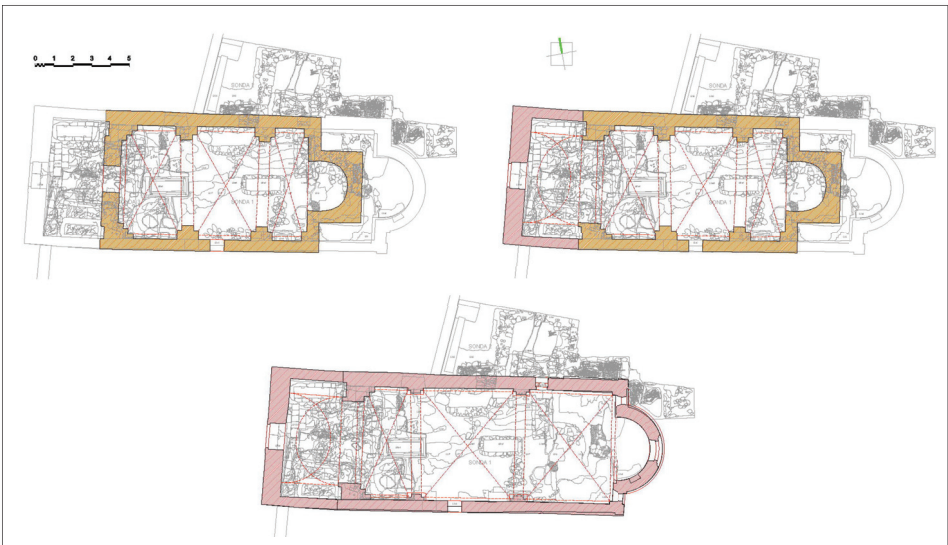
Slika 5. Ostaci temelja apsida i prezbiterijalnog dijela crkve, 2011. (I-Z)

Slika 6. Pogled na područje uz sjevernu stranu crkve (Z-I, I-Z, I-Z)

Slika 7. Ostaci gara po središnjem dijelu crkve (Z-I)

Slika 8. Razvojne faze crkve: predromanička faza, I. romanička faza, II. romanička faza
(Ž. Peković, »Crkva sv. Stjepana u Pustijerni.«: 366-367, Slika 26; N. Topić i
Ž. Peković, »Architectural transformations of church of St. Stephen in Dubrovnik.«)

Slika 9 Ostaci temelja fasade predromaničke crkve (Z-I)
(foto: I. Radić, ucrtani temelji fasade: Ž. Peković)

Slika 10. Baza SZ kutnog pilastra i ugao zida predromaničke crkve (J-S)

Slika 11. Otisci kamenih ploča koje su tvorile posljednji pod crkve (Z-I)

Slika 12. Podnica od narančaste masne zemlje (SI-JZ) - kasnija faza romanike

Slika 13. Podnica od sive zemlje i pijeska - ranija faza romanike (SI-JZ, I-Z)

Slika 14. Pogled na stratigrafiju u profilu zapadnog dijela crkve (I-Z, J-S)

Slika 15. Siva žbukana podnica uz istočnu i južnu stranu predromaničke crkve (S-J)

Slika 16. Kaldrma od kamenja i naračastog morta uz sjevernu stranu romaničke crkve (S-J, I-Z)

Slika 17. Slojevi ispod sive romaničke podnice crkve (SI-JZ)

Slika 18. Podnice ispod tarace, iznad groblja, uz sjevernu stranu crkve (I-Z)

Slika 19. Temelji romaničke crkve na stijenama uz sjevernu stranu crkve i sloj tamnocrvenonarančaste zemlje iznad živca (S-J, I-Z)

Slika 20. Tamnocrvenonarančasta zemlja s tragovima gara iza predromaničke apside (I-Z)

Slika 21. Istraženo područje uz sjevernu stranu crkve (Z-I, I-Z)

Slika 22. Crkva Sv. Stjepana nakon restauracije i konzervacije, 2016.

Tabla I.

<p>1</p> <p>GR 1</p>	<p>2</p> <p>GR 2</p>
<p>3</p> <p>GR 3</p>	<p>4</p> <p>GR 4</p>
<p>5</p> <p>GR 35</p>	<p>6</p> <p>GR 4, 35-37</p>
<p>7</p> <p>GR 36-37</p>	<p>8</p> <p>GR 36-37</p>

Tabla II.

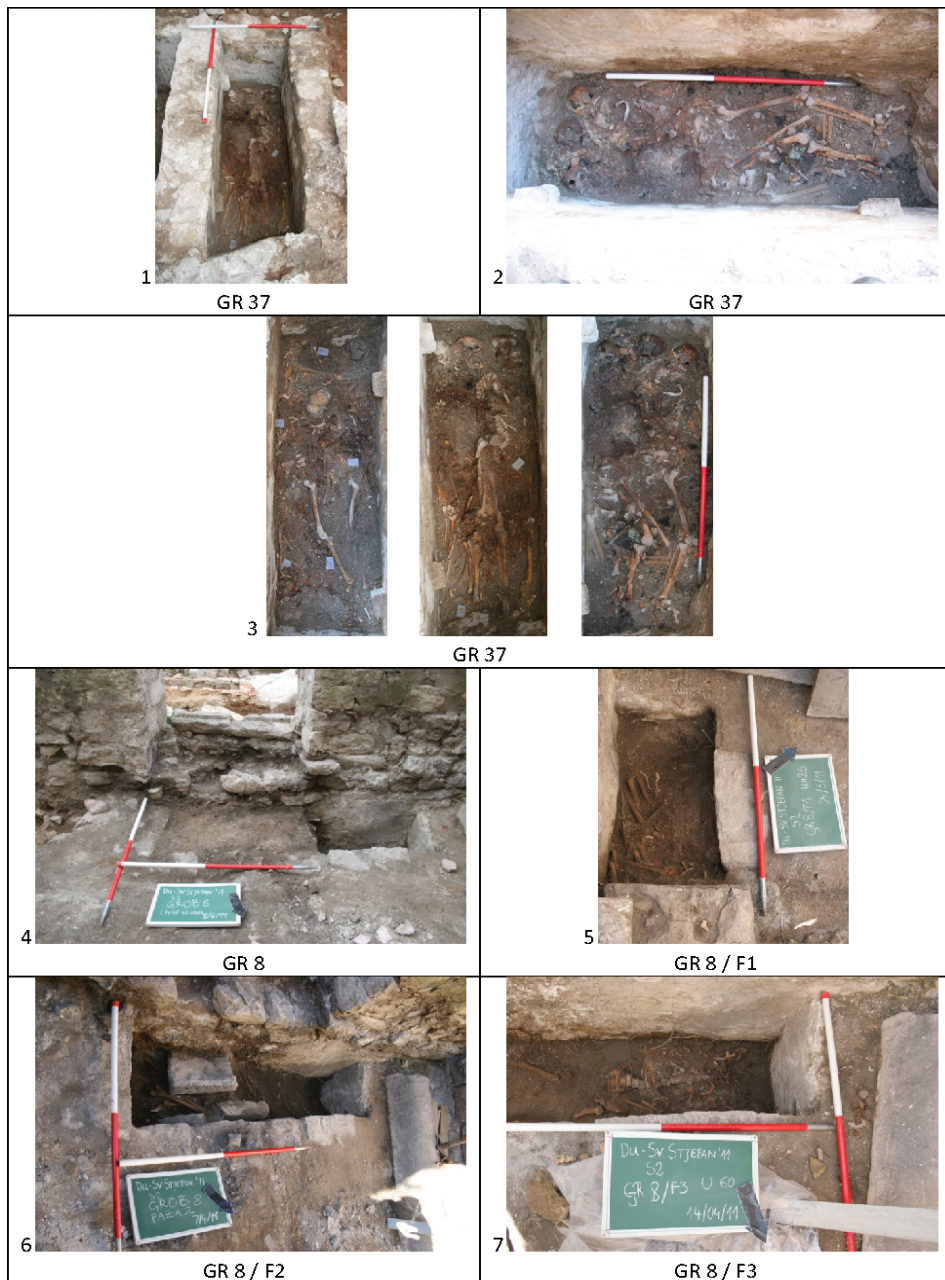

Tabla III.

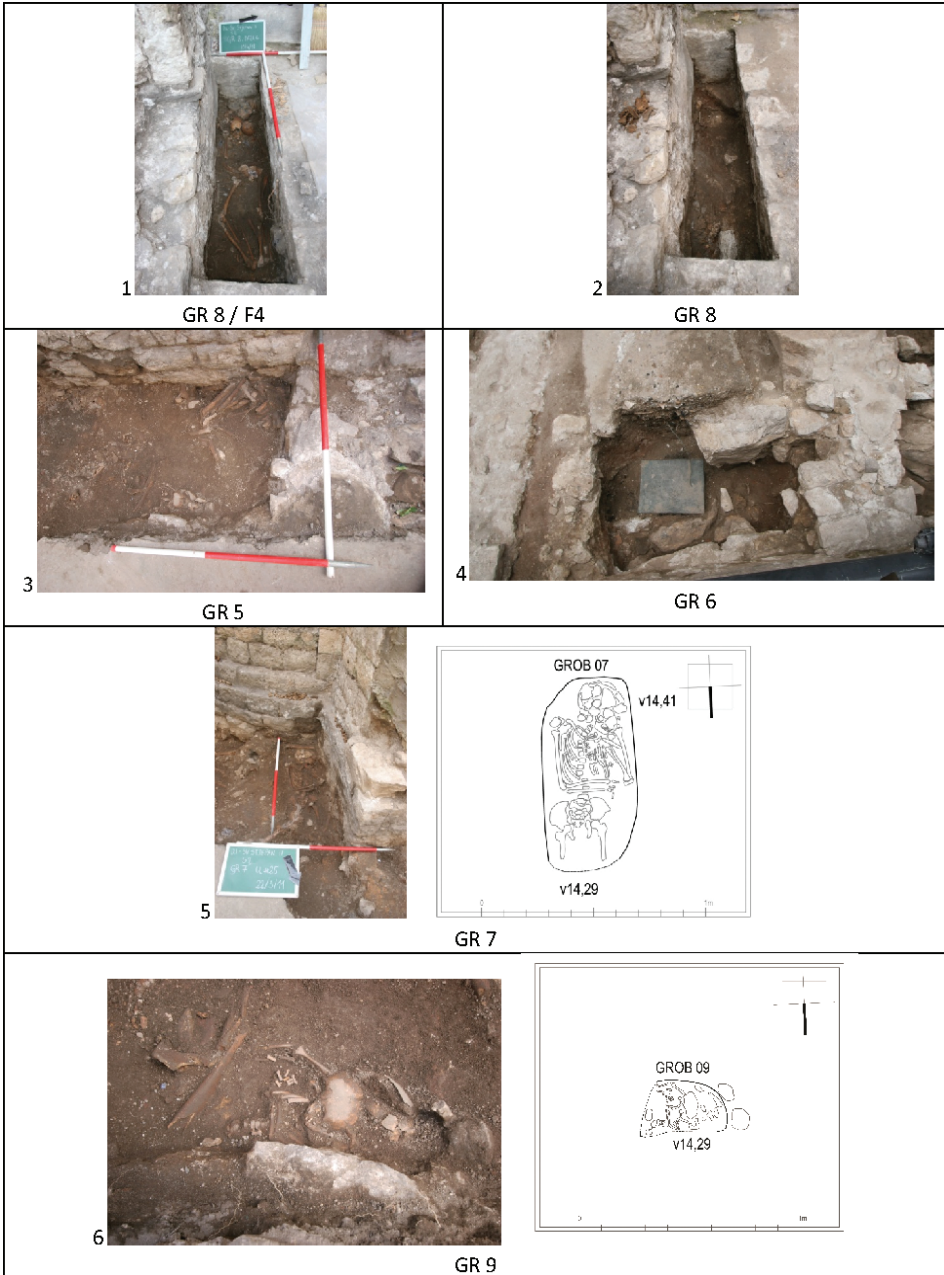

Tabla IV.

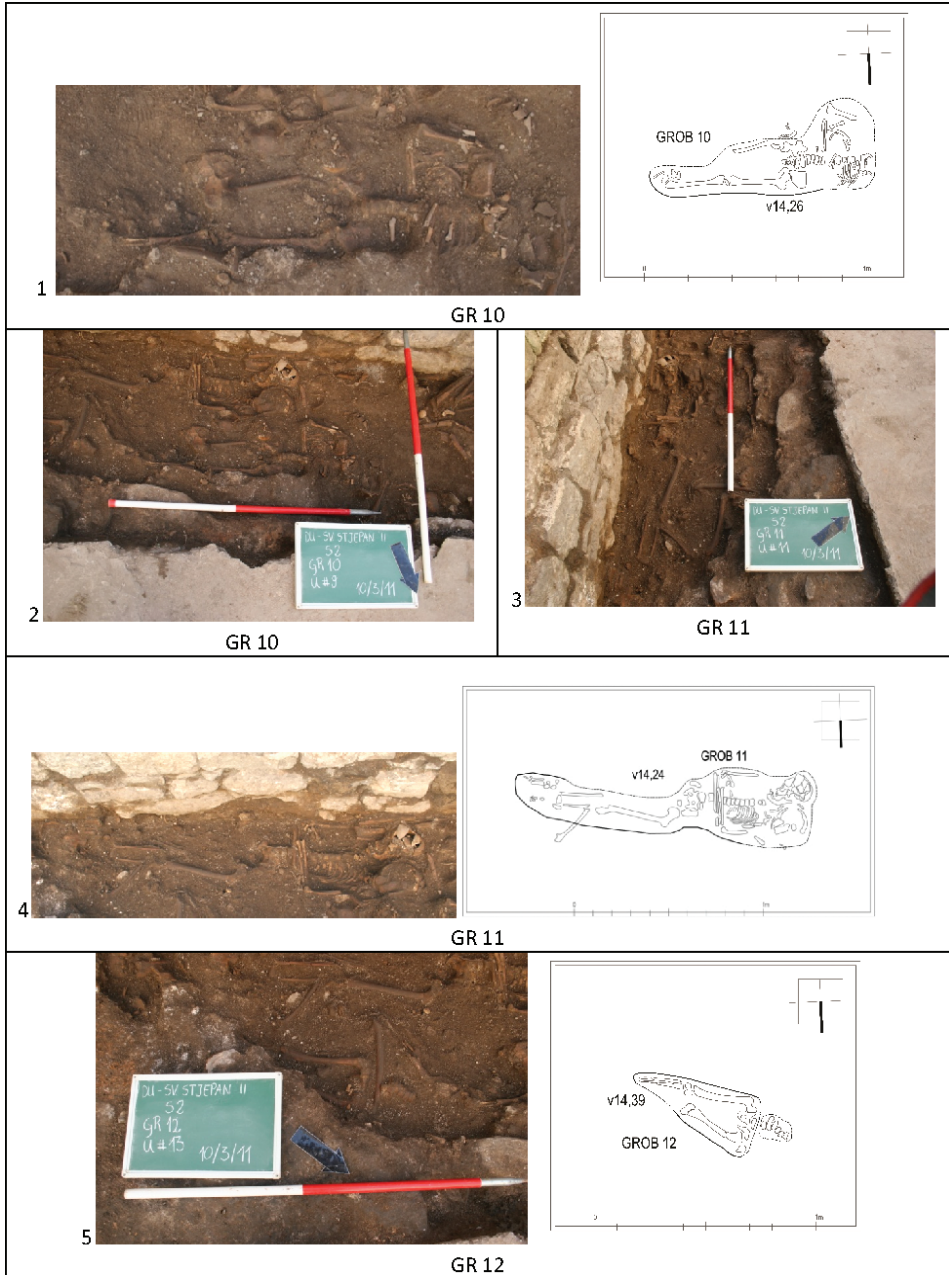

Tabla V.

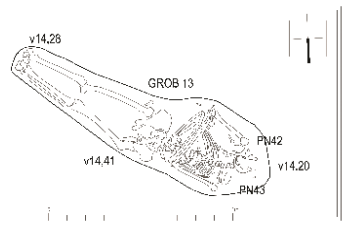

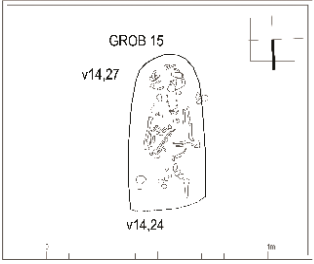

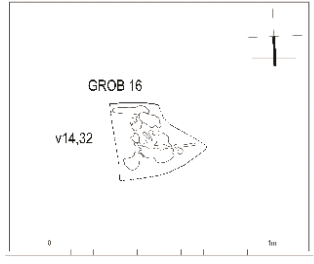

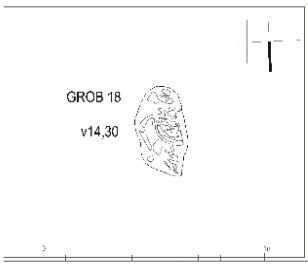
<p>1</p> 	 <p>GR 13</p>
<p>2</p> 	 <p>GR 15</p>
<p>3</p> 	 <p>GR 16</p>
<p>7</p> 	 <p>GR 18</p>

Tabla VI.

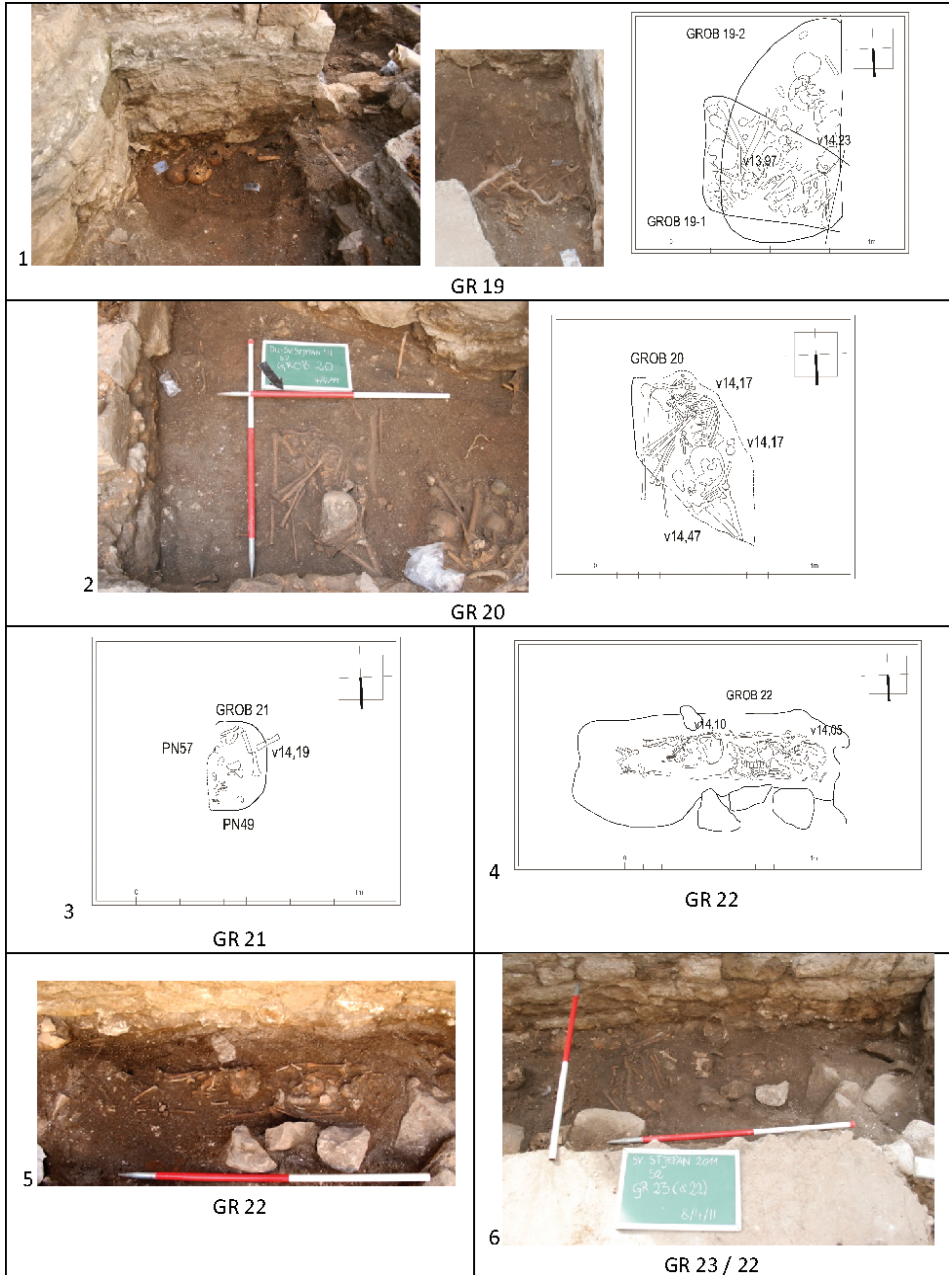

Tabla VII.

<p>1</p> 	 <p>GROB 23 v14,10 v14,16</p>
<p>GR 23</p>	
<p>2</p> 	
<p>GR 24</p>	
<p>3</p> 	 <p>v14,15 PN80 v14,16 GROB 25</p>
<p>GR 25</p>	
<p>4</p> 	 <p>GROB 26 v14,20 v14,29</p>
<p>GR 26</p>	

Tabla VIII.

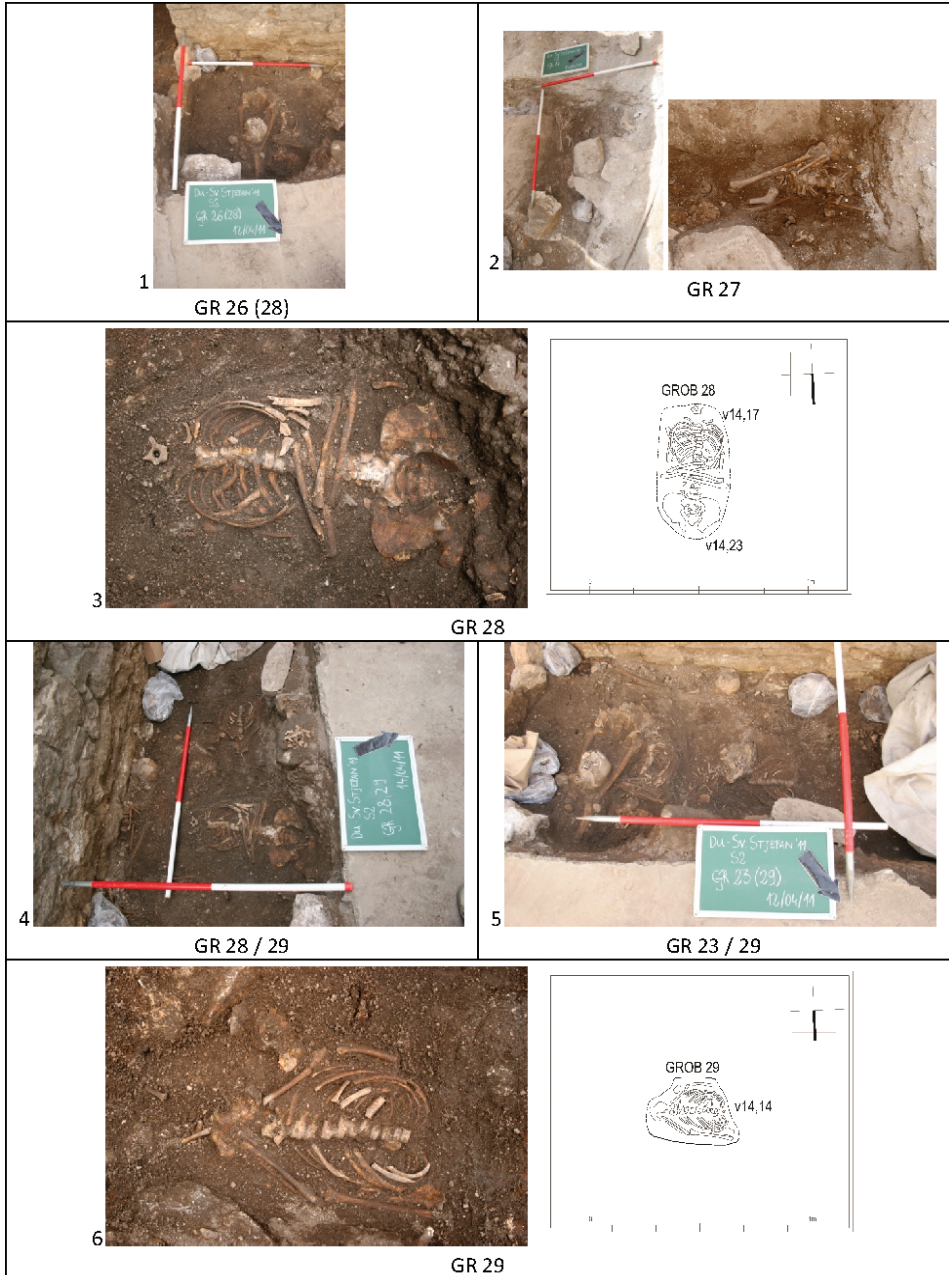

Tabla IX.

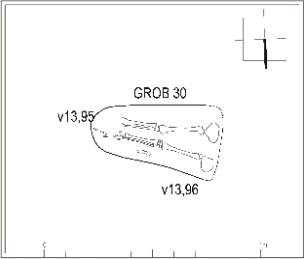

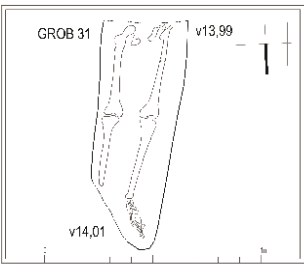

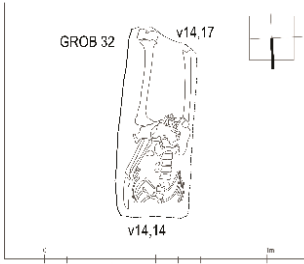

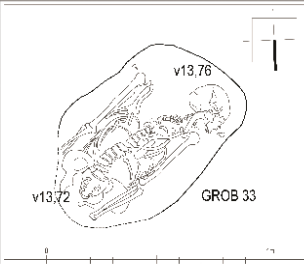
<p>1</p> 	
<p>GR 30/31, GR 30</p>	
<p>2</p> 	
<p>GR 30/31, GR 31</p>	
<p>3</p> 	
<p>GR 32</p>	
<p>4</p> 	
<p>GR 33</p>	

Tabla X.

Tabla XI.

Tabla XII.

Tabla XIII.

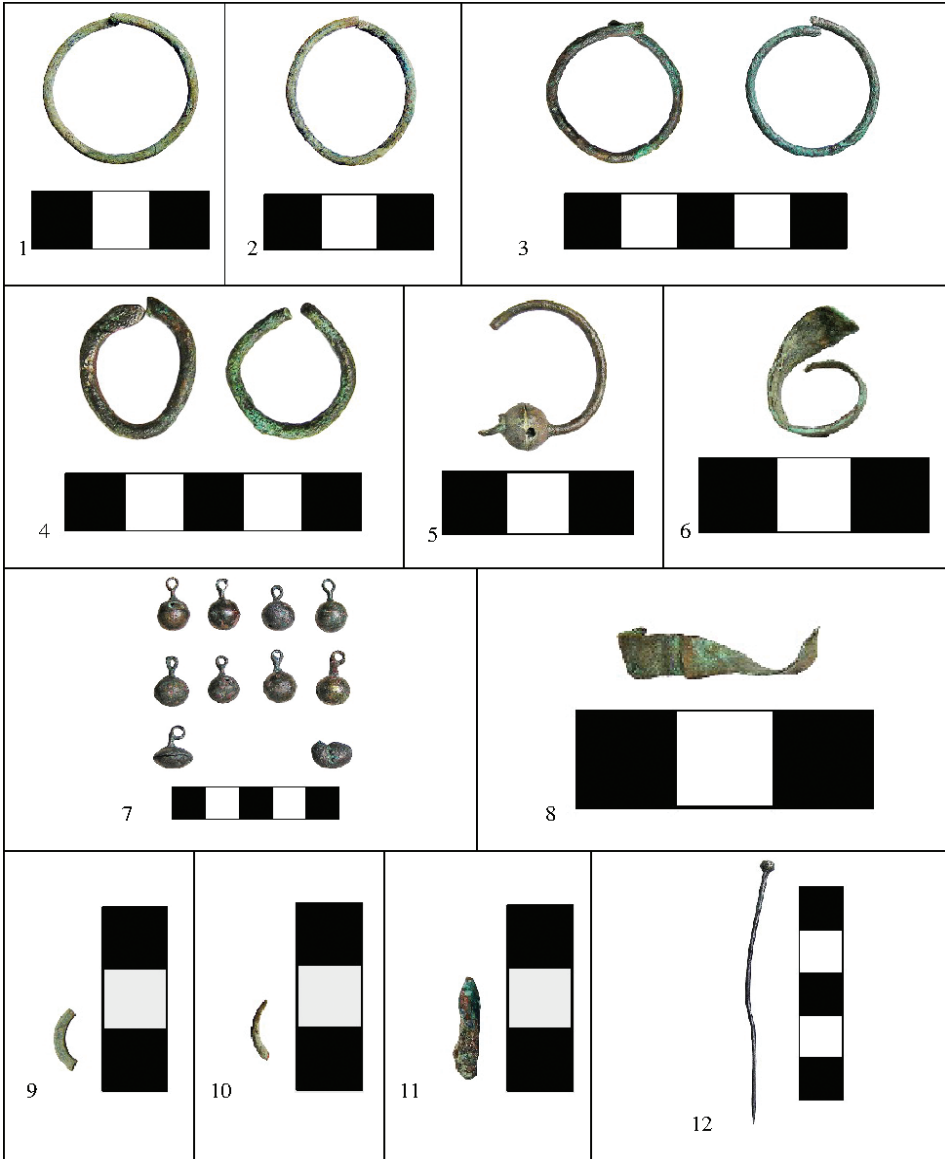

Tabla XIV.

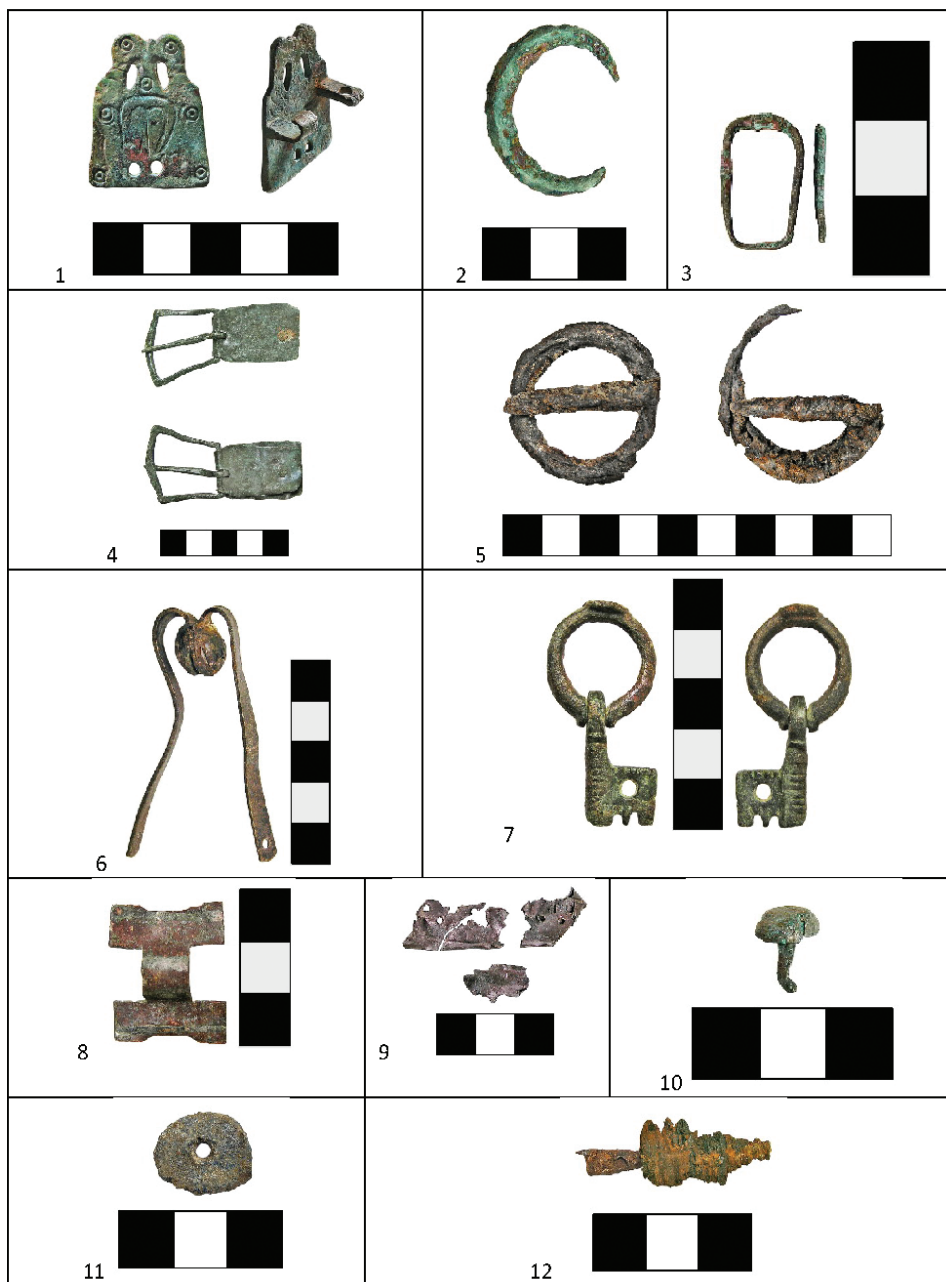

Tabla XV.

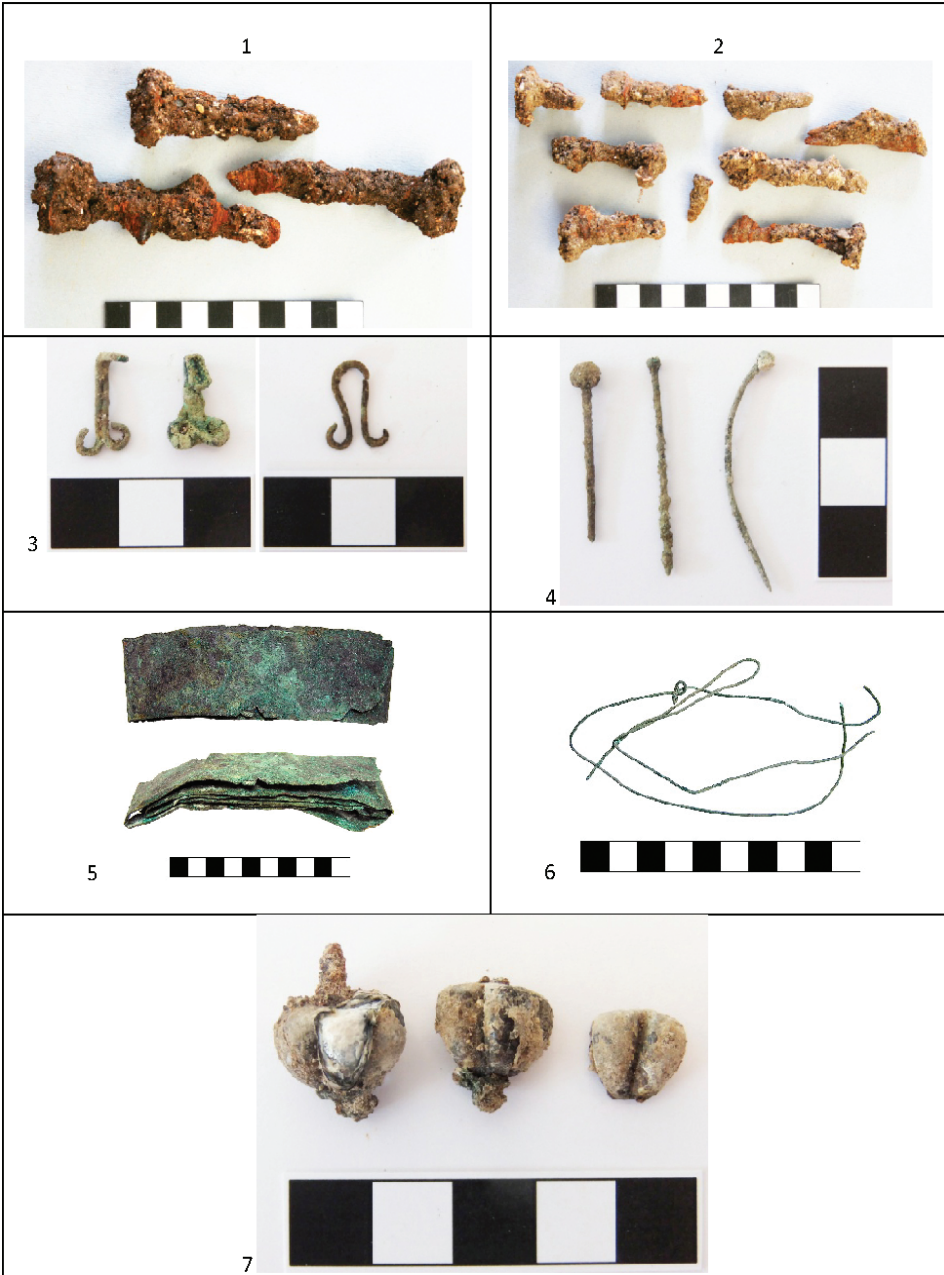

Tabla XVI.

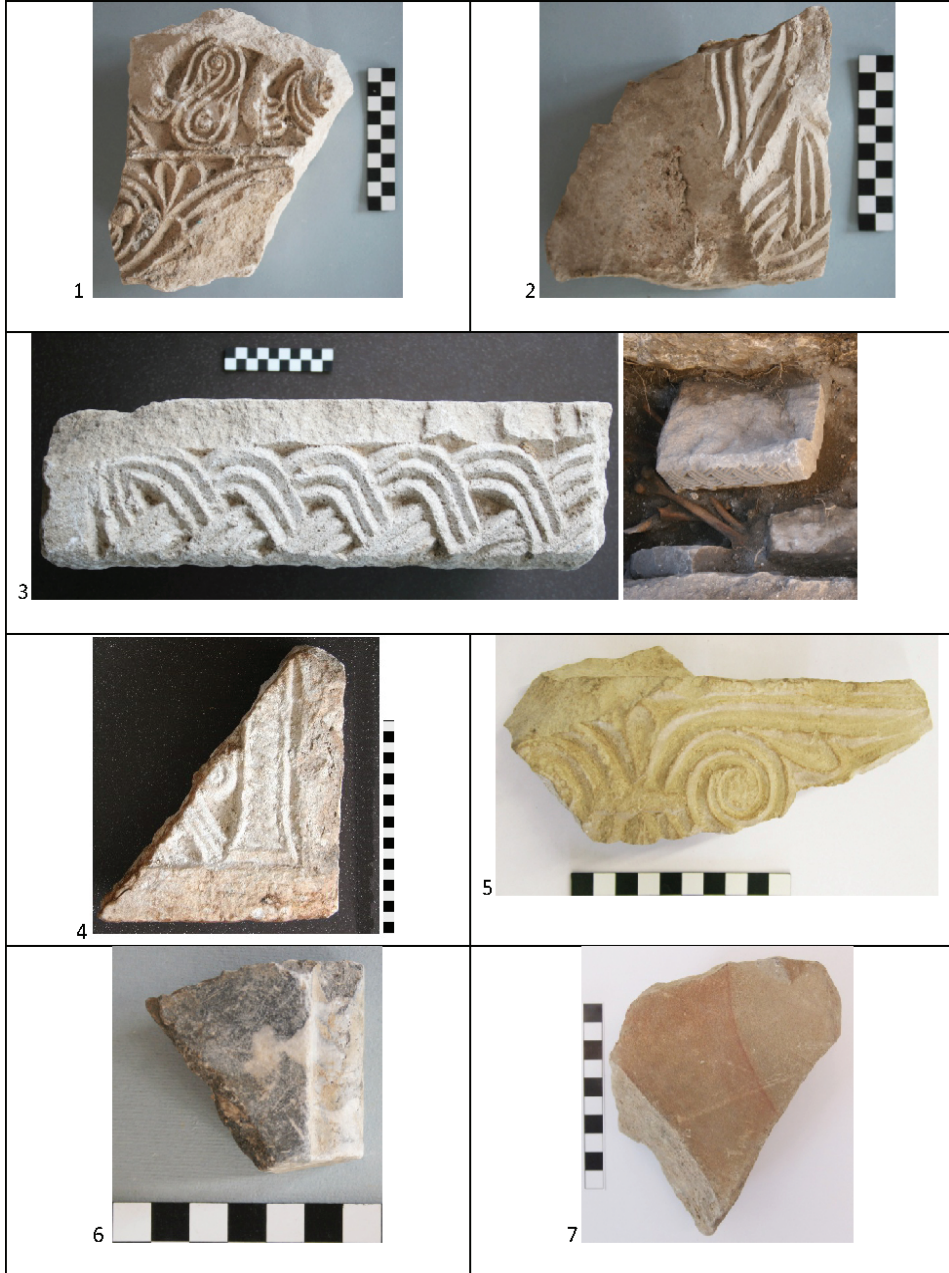

Tabla XVII.

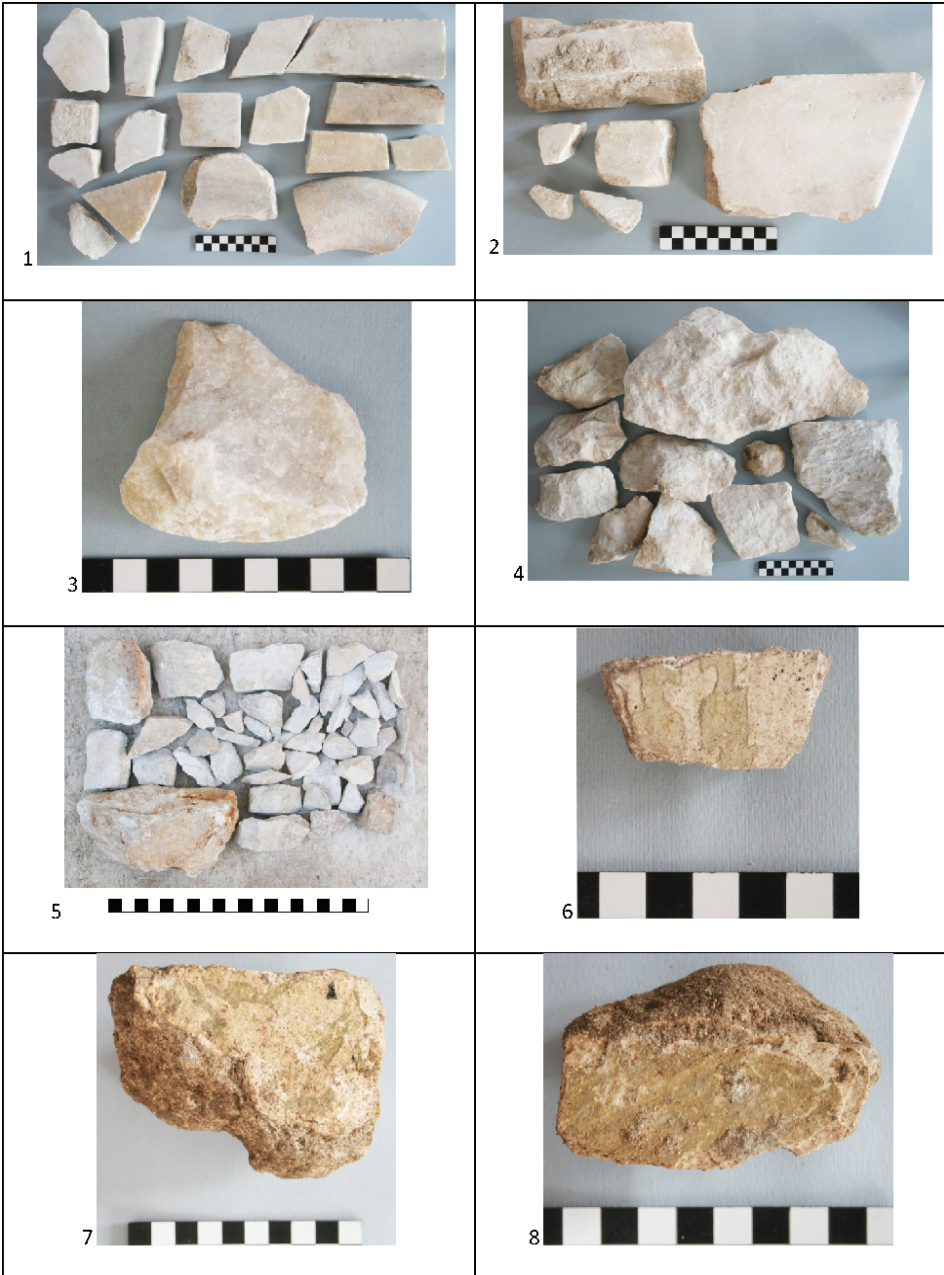

Tabla XVIII.

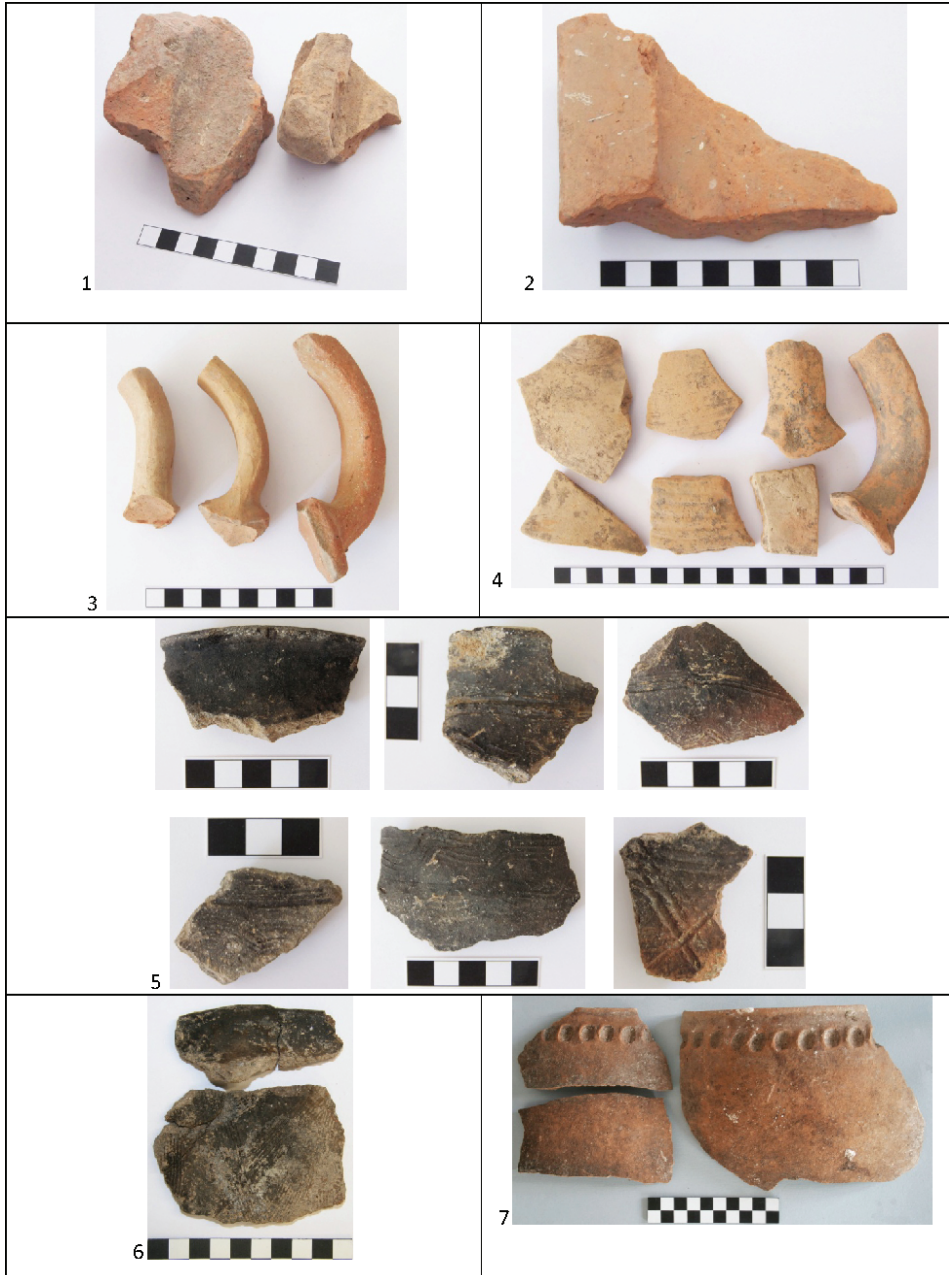

Tabla XIX.

Tabla XX.

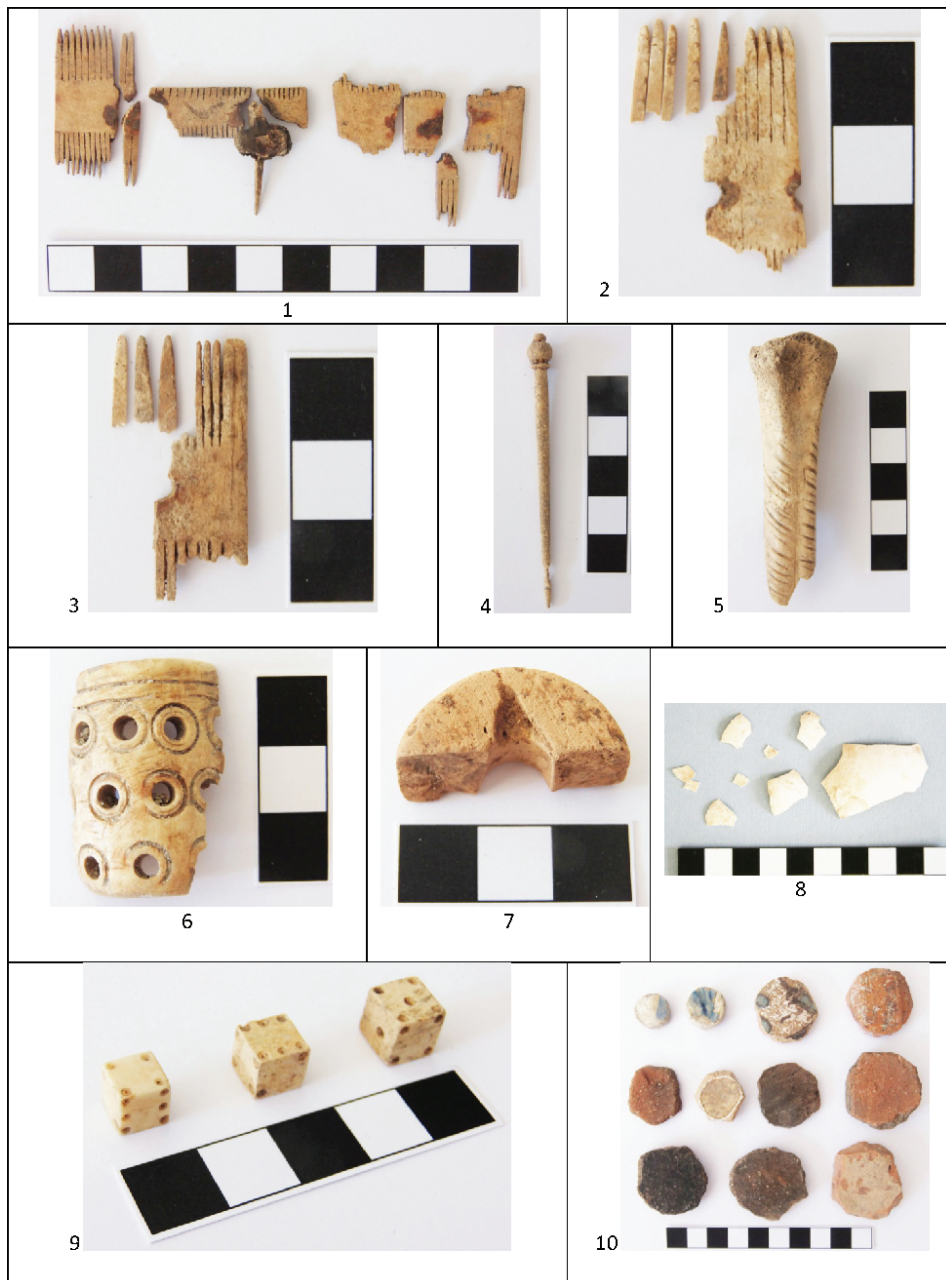

Tabla XXI.

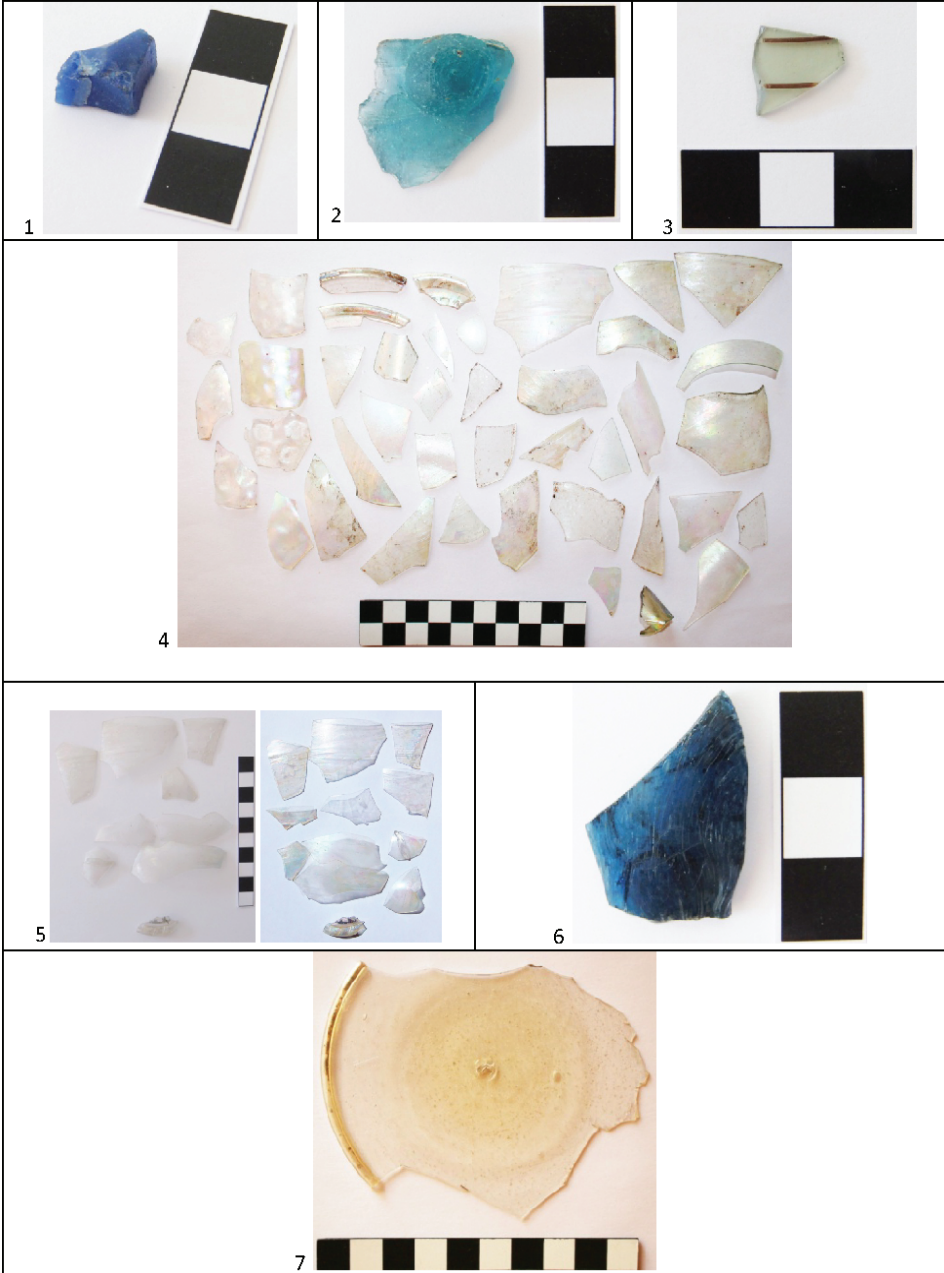
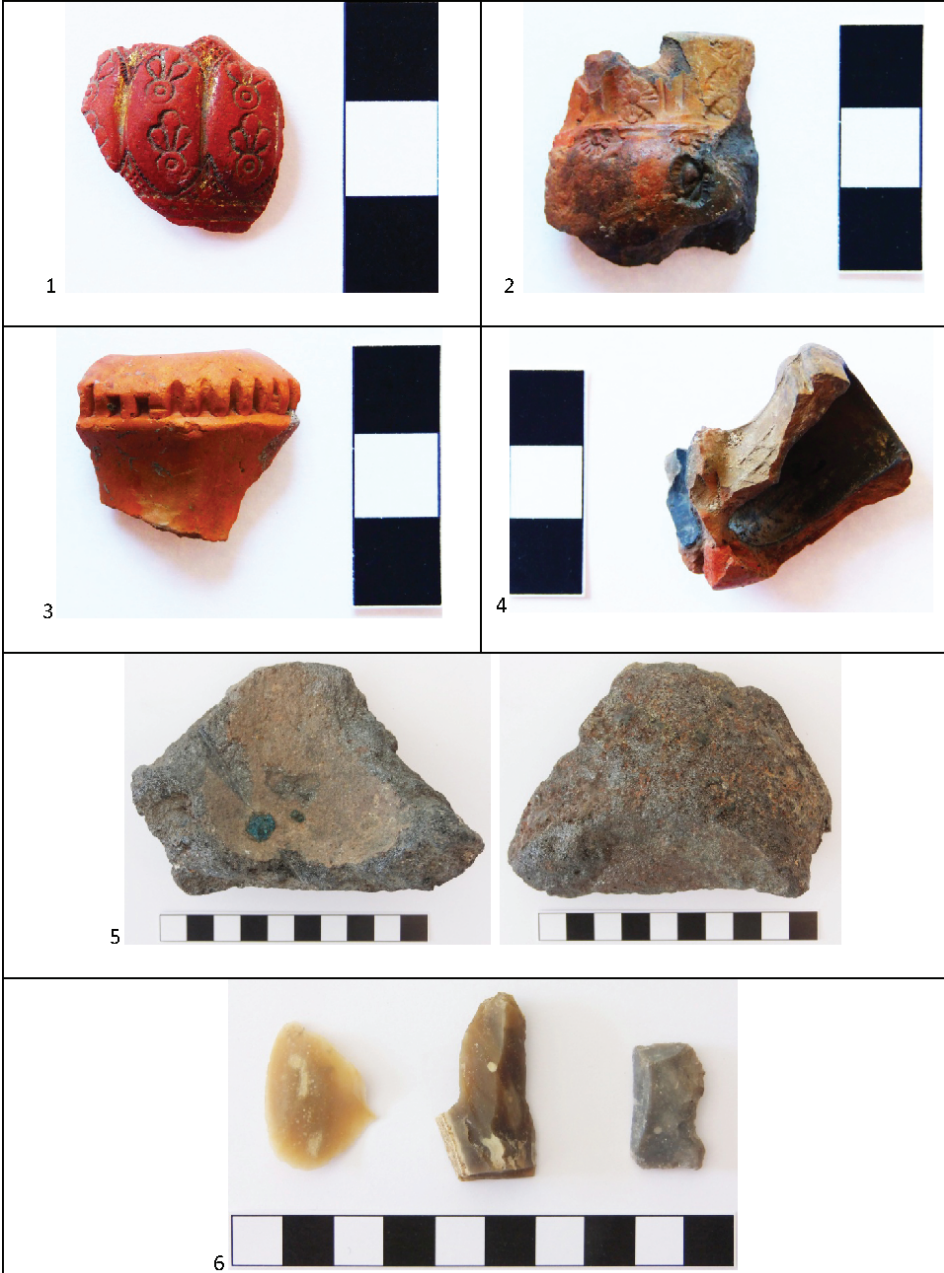

Tabla XXII.

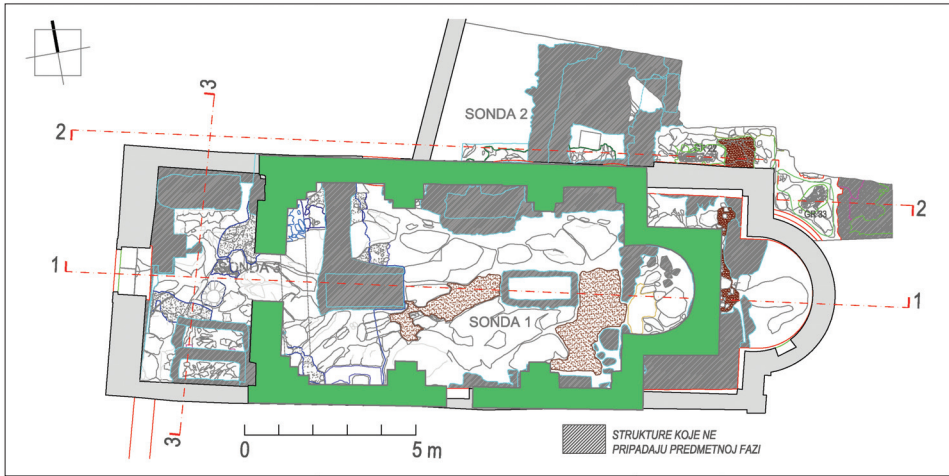

Tabla XXIII.

Tlocrti i presjeci

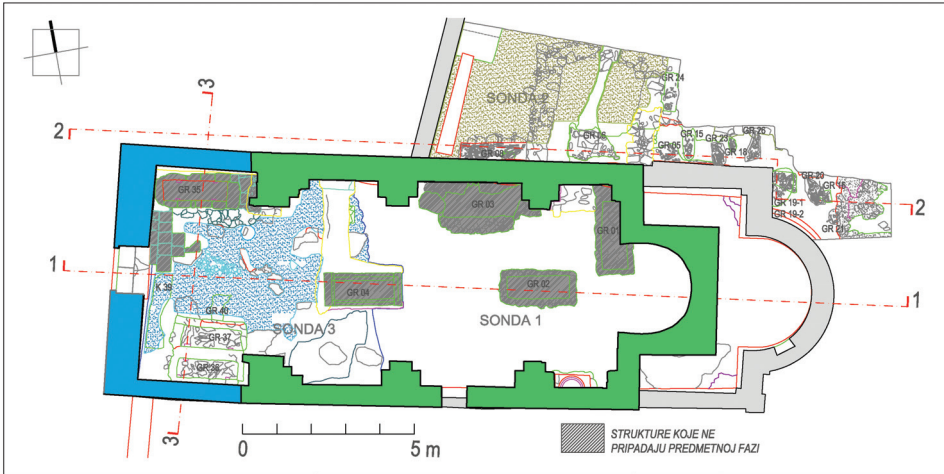
Tlocrt 1. Najstarije faze lokaliteta - kasnoantičke / ranosrednjovjekovne strukture, predromanička crkva i prvo groblje (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; *Omega engineering d.o.o.* Dubrovnik)

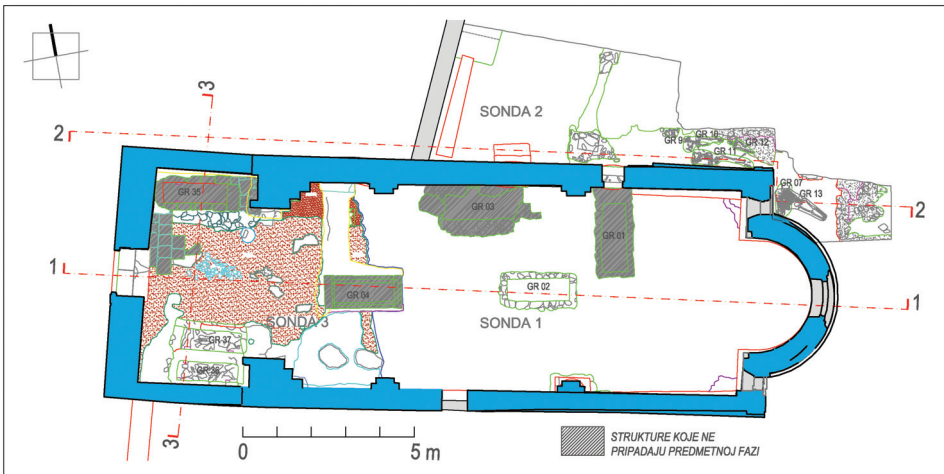
Tlocrt 2. Predromanička crkva, kasnija faza groblja (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; *Omega engineering d.o.o.* Dubrovnik)

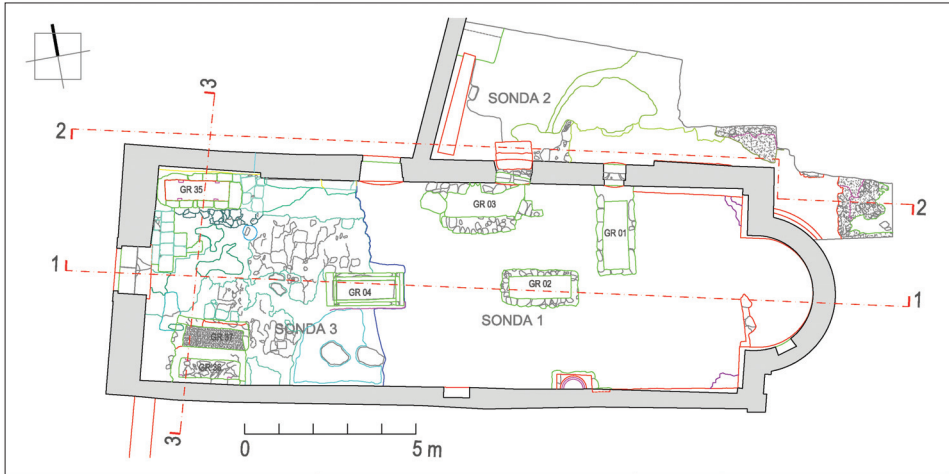
Tlocrt 3. I. faza romaničke crkve (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić;
Omega engineering d.o.o. Dubrovnik)

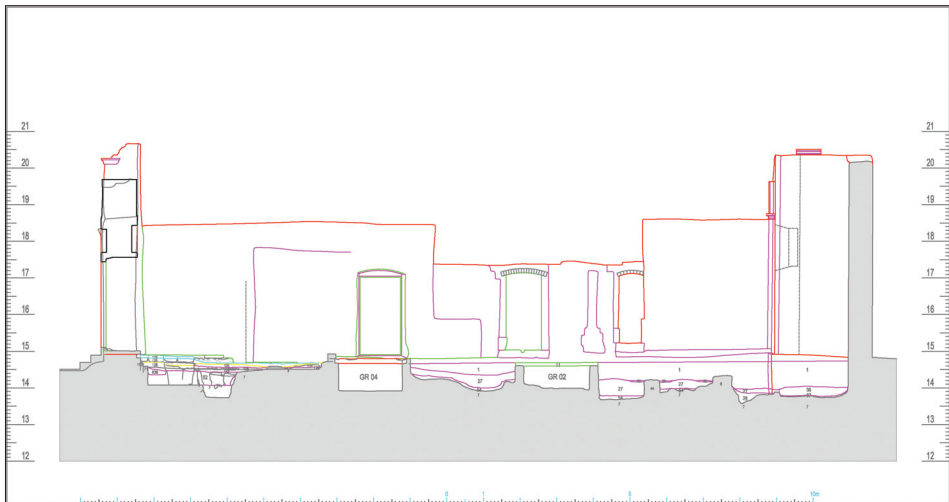
Tlocrt 4. II. faza romaničke crkve (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić;
Omega engineering d.o.o. Dubrovnik)

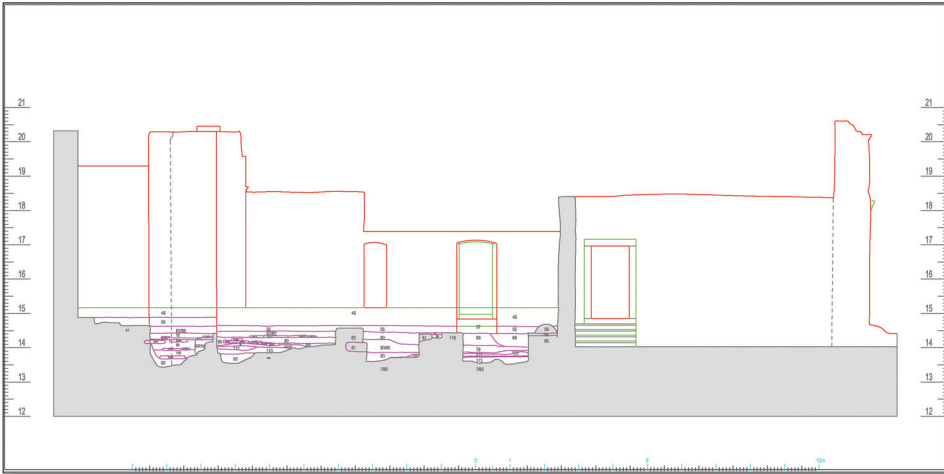
Tlocrt 5. Kasnije faze izgradnje crkve (novi vijek) (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; *Omega engineering d.o.o.* Dubrovnik)

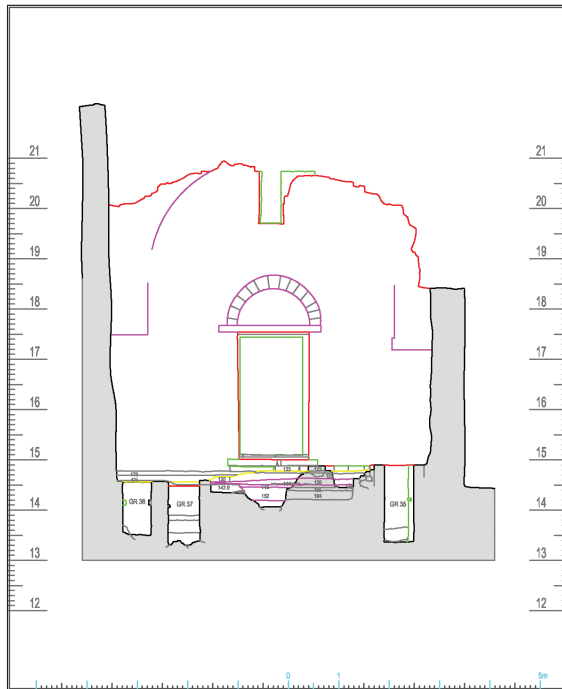
Presjek 1. Uzdužni presjek kroz sonde 1 i 3 (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; *Omega engineering d.o.o.* Dubrovnik)

Presjek 2. Uzdužni presjek kroz sondu 2 (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; Omega engineering d.o.o. Dubrovnik)

Presjek 3. Poprečni presjek kroz sondu 3 (I. Radić, A. Radonić, Ž. Buško, Ž. Peković, N. Topić; Omega engineering d.o.o. Dubrovnik)

Tablice

Tablica 1. Pregled istraženih grobova

Grob	Najmanji broj osoba	Spol	Dob
7, S2, U#30	1	dijete	10 -15
	3	dijete	<10
		dijete	oko rođenja
		muški	odrasla
7, S2, U#32 dislocirane kosti	1	neodređen	odrasla
8, U#60	1	ženski	35-50
	2	dijete	0-5
		dijete	10-15
8, U#78	12	muški	20-35
		ženski	odrasla
		muški	35-50
		ženski	20-35
		ženski	20-35
		muški	35-50
		neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
9, S2, U#7	1	dijete	0-5
	2	dijete	0-5
		dijete	0-5
9, S2, U#20 nevezane kosti	2	ženski	35-50
		neodređen	20-35
10, S2, U#021 osoba 1	1	muški	35-50
10, S2, U#9 osoba 2	1	dijete	10-15
GROB 11, U#33	1	ženski?	odrasla
11, U#23	2	neodređen	odrasla
		neodređen	odrasla
12, S2, U#13	1	dijete	5-10
12, S2, U#22 nevezane kosti	2	neodređen	odrasla
		dijete	5-10

Grob	Minimalni broj osoba	Spol	Dob
13, S2, U#39	1	dijete	15-20
	2	dijete	dijete
		neodređen	odrasla
15, S2, U#41	1	dijete	0-5
16, S2, U#40	1	muški	50+
	1	dijete	0-5
20, S2, U#47	1	muški	35-50
	1	ženski	20-35
21, S2, U#52	1	muški	35-50
21, S 2, U#48	2	neodređen	odrasla
		dijete	5-10
22, S 2, U#67, U#68	5	dijete	0-5
		dijete	0-5
		dijete	5-10
		dijete	5-10
		neodređen	odrasla
23, S 2, U#57	1	dijete	0-5
23, S 2, U#53	1	ženski	35-50
	2	neodređen	odrasla
		dijete	0-5
26, S 2, U#55	1	ženski	35-50
	2	dijete	dijete
		dijete	0-5
26, S 2, U#62	1	muški	odrasla
	1	ženski	odrasla
	1	dijete	oko rođenja
27, S2, U#59	1	dijete	5-10
	2	ženski	odrasla
		neodređen	odrasla
28, S 2, U#57	1	dijete	10-15
28, S 2, U#57	4	neodređen	odrasla
		muški?	odrasla
		dijete	5-10
		dijete	0-5
29, S 2, U#58	1	dijete	0-5
30, S2, U#71	1	dijete	5-10

Grob	Minimalni broj osoba	Spol	Dob
31, S2, U#70	1	muški	odrasla
	1	dijete	dijete
32, S2, U#66	1	dijete	15-20
32, dislocirane kosti	4	neodređen	odrasla
		dijete	15-20
		dijete	15-20
		dijete	<15
33, S2, U#89	1	muški	35-50
40, S3, U#106	6	dijete	0-5
		dijete	0-5
		dijete	0-5
		dijete	0-5
		dijete	0-5
		dijete	dijete

Tablica 2. Pregled osoba prema dobi i spolu

Dobna kategorija	Djeca	Muškarci	Žene	Odrasli Nepoznatog spola	<i>Ukupno</i>
0-5	20				20
5-10	8				8
10-15	4				4
15-20	4				4
djeca nepoznate dobi	6				6
20-35		1	3	1	5
35-50		6	4		10
50+		1			1
odrasli nepoznate dobi		4	4	17	25
<i>Ukupno</i>	42	12	11	18	83

THE CHURCH OF ST STEPHEN IN DUBROVNIK: MULTI-LAYERED CEMETERY AND THE INVENTORY OF FINDS

NIKOLINA TOPIĆ, IVANA RADIĆ,
PETRA RAJIĆ ŠIKANJIĆ AND MATO ILKIĆ

Summary

Archaeological excavations conducted on the site of St Stephen church at Pustijerna in Dubrovnik in 2011-2012 included all cultural layers within the church building and a portion of the church cemetery below the yard attached to the church on its northern side, having resulted in the new significant findings and interpretations (Fig. 1-21).

The investigation has revealed several phases in the history of this locality from late antiquity to the destruction of the church in the Great Earthquake of 1667 (Fig. 7-17; ground plans Fig. 1-5, cross sections Fig. 1-3), yet the most important historic layers of the church documented by this research date from the pre-Romanesque (not later than the end of the 8th to the 10th century) and the Romanesque period (11th-13th century), for which it has been established that each had its own cemetery. Extensions continued in the late medieval and early modern period, the cemetery being still used in the modern era for burials inside and outside the church. An extension was built on the north side—a chapel with a communication through the north wall of the church. The church was abandoned after its destruction by the 1667 Great Earthquake yet the church ruins continued to be used for various purposes.

A total of 34 grave sites of different type has been defined (T. I-X), while the burials in them were performed from the start of the ninth to the seventeenth century. An overall inventory of the finds includes coins, jewellery, fibula

plates, various belt buckles, Ω earrings, buttons, needles, nails and other objects, fragments of marble, stone, pottery, glass, bone, graphite, flint (T. XI-XXIII), which may be dated to the period from late antiquity to modern age. Samples of burnt wood suggest a chronological span between the year 963 and 1219, and from 1296 to 1407 cal AD, and may also be linked to one of the fires or earthquakes, as well as to the enlargement or extension of the church.

Radiocarbon analysis of five bone samples has confirmed continuous use of the cemetery through centuries, from 806 to 1286 cal AD. Anthropological analysis of the relatively well preserved grave sites has established the remains of 83 persons, 41 adults and 42 children. The analysis of bone remains has also confirmed certain pathological changes which originated during the persons' lifetime (Tables 1-2).

The research of the cemetery has resulted in the new finds relating to the continuity of the church use and its architectural transformation. The project of restoration and conservation of the church of St Stephen has been completed (Fig. 22), and has encompassed the presentation of different styles of the church over the centuries, as evidenced by the interior and exterior architecture.